

ՊԱՐԱԵՅՐ ՄՈՒՐԱԴՅԱՆ, ԿԱՐԵՆ ՅՈՒԶԲԱՇՅԱՆ

ՂԱԶԱՐ ՓԱՐՊԵՑՈՒ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՆՈՐԱՀԱՅՏ ՊԱՏԱՌԻԿԸ

Ղազար Փարպեցու «Պատմութիւն Հայոց»-ն ունեցել է վեց հրատարակութիւն (1793, 1873, 1891, 1904, 1907, 1933 թվականներին), ընդ որում 1873 թվականի տպագրութիւնը կտատարվել է Ղ. Ալիշանի, իսկ 1904-ը՝ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի ձեռքով¹: Ղ. Ալիշանը անհրաժեշտ է նկատել զգուշացնել, որ «և ոչ միայն յետ աշխարհիկ (իմա՝ 1793 թ. հրատարակութիւնից) հանդիպեալ մեր նորոյ օրինակի Պատմութեանս, հարկաւորիմք քստ առաջնոյն կրկնել զտպագիրս զայս... սակաւ ուրեք ի յայտնի վրիպական՝ արարեալ սղզութիւն և յերիս արահեալ Դրուագս զըրզանդակ գիրան...»: Եվ իրոք, հմուտ քանասերը նկատել և սղզել է տառնյակ վրիպում-սղզաւագումներ, իսկ Պատմութեան «Տեսիլն ս. Սահակայ» և նրա մեկնութեան հաւաքածը խրմբագրել-կազմել է «ըստ հնագոյն օրինակաց, որ ի Հառքնափրս գտանին»: Այս տպագրութիւնը 1891 թ. վերահրատարակվեց առանց խոշոր փոփոխութիւնների «Քանգի յետ նախընթաց (իմա 1873 թ.) տպագրութեան մասենիս ոչ յայտնեցաւ մեզ նոր ձեռագիր, ոչ ինչ և նոր սճիմք աւանդեալ...»: Միակ նորութիւնը այն էր, որ «տարաք տեղափոխութիւն զլիտց կամ հառաւածոց ինչ ի սկզբան Պատմութեանն, որ լէջս 7—14 երկրորդ տպագրին»: Այսպիսով, հիշյալ երեք տպագրութիւնները հենված են մեկ ձեռագրի վրա, հրատարակիչներին ներմուծած սրբագրութիւնների հաւելումով:

Նախորդների համեմատութեամբ խոշոր ուռաչընթաց կատարվեց չորրորդ տպագրութեամբ: Բանառեր Դաւաւտ Տեր-Մկրտչյանը մինչև այդ հանգամանորեն ուսումնասիրել է Փարպեցու Պատմութեան ձեռագրերն ու նրանց հարաբերակցութիւնը միմյանց և անդրանիկ տպագրին², պարզել նրանց մայր օրինակը: Պակաս նախնական աշխատանք չէր կատարել և հրատարակութեան երկրորդ աշխատասիրողը՝ Ստ. Մալխասյանցը, նա մինչ տպագրութեան երևան գալը հրապարակել էր մի շարք արժեքավոր սրբագրութիւններ: Անվանի հա-

1 ա. Ղազարայ Փարպեցայ արարեալ Պատմութիւն, տպագրեալ յամի տեառն 1793, ի Վենետիկ:

բ. Ղազարայ Փարպեցայ Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Վենետիկ, 1873 [ի ձեռն Ղ. Ալիշանի]:

գ. Նույնը, Վենետիկ, 1891:

դ. Ղազարայ Փարպեցայ Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, ուշադասութեամբ Գ. Տեր-Մկրտչյան և Ստ. Մալխասյանց, Տիֆլիս, 1904:

ե. Նույնը, Թիֆլիս, 1907:

զ. Ղազարայ Փարպեցայ Պատմութիւն Հայոց և թուղթ առ Վահան Մամիկոնեան, Վենետիկ, 1933 [ի ձեռն Լ. Գրիգոր Սարգսյանի]:

² Ղազար Փարպեցու ձեռագրերը, «Արարատ», 1904, էջ 542—549, հմտ. Նույնի՝ երրեւացու Պատմութեան ուսումնասիրութիւն, «Արարատ», 1891, էջ 147—155:

չափաների ապագրությունը հենված էր, հիմնականում, էջմիածնի մատենադարանի հրկու ձեռագրի վրա՝ № 611 և № 1638, որոնք այժմ գտնվում են Երևանի Մատենադարանում և կրում են 2639 և 1891 թվահամարները³։ Հրատարակիչները նկատի են առել նաև Ղ. Ալիշանի որոշ սրբագրումները, իրք ճիշտ չեն համարել իրենց հրկու ձեռագրի տված ընթերցումը՝ մանավանդ Սահակի տեսլի բաժնում։ Կ. Տեր-Մկրտչյանի ուսումնասիրությունը և 1904 թ. հիշյալ ապագրությամբ հայագիտության մեջ պարզվեց էական մի հարց. Փարպեցու Պատմության անգրանիկ ապագրության հիմք-ձեռագիրը ընդօրինակված է էջմիածնի № 1638-ից (այժմ՝ № 1891), իսկ վերջինս էլ՝ նույն Մատենադարանի № 611-ից (այժմ՝ № 2639), որոշ հավելումներով ու լուսանկարներ սրբագրություններով։ Ուրեմն, Փարպեցու Պատմության թվարկած բոլոր հրատարակությունների հիմքում ընկած է մեկ մայր օրինակ՝ իր երկու ընդօրինակությամբ (Վենետիկի անգրանիկ ապագրության ձեռագիր և Մատենադարանի այժմյան № 1891), իսկ այդ մայր օրինակը (№ 2639) գրված է 1672 թվականին (ճիշտը՝ մի քանի տարի անց), Բաղեշում Գրիգոր երեցի ձեռքով (ստացող՝ Վարդան եպոս. Բաղիշեցի)։ 1904 թ. հրատարակության գրախոսության առիթով բանառեր Բ. Սարգսյանը կրկին անգրադարձավ առկա ձեռագրերի փոխանցությանը⁴։ Նրա հողվածից պարզ դարձավ, որ Վենետիկում կա Փարպեցու Պատմության երեք ձեռագիր (№ 1206, 1088, 129), ընդօրինակված 1781 (№ 1088), 1782 (№ 1206) և 1784 (№ 129) թվականներին։ Գրչադրերից երկուսը (№№ 1088 և 1206) գրված է Գևորգ Պալատեցի Տեր-Հովհաննիսյանի ձեռքով, իսկ երրորդը (№ 129) ընդօրինակված է հիշյալ № 1206-ից, Ընդ որում, բնա Բ. Սարգսյանի աղագույցների, վերջինս էլ հենց հիմք է դարձել վենետիկյան անգրանիկ ապագրության։ Վենետիկի № 1088 ձեռագիրը ընդօրինակված է էջմիածնում (1781 թ.), մինչ № 1206-ի ընդօրինակման տեղն ու մայր օրինակն անհայտ է, իսկ Բ. Սարգսյանի եզրակացությամբ այն կա՛մ № 1088-ից է արտադրված, կա՛մ «լուս կա՛ երկուքն ալ իրարմէ տարբեր գրչադրերէ ընդօրինակուած են»⁵։ Այսպիսով, իրականությունն այն է, որ Փարպեցու Պատմության հնագույն օրինակը, դույն և ուս այսօր եղածների մայր օրինակը, 1672 թվականին ընդօրինակվածն է (Մատենադարան № 2639), որի հիմքում ընկած է կղել մի «հին աւրինակ», նորագվելուց հետո էլ՝ պահպանվոր⁶։

1904 թ. հրատարակության աշխատասիրողները իրենց կազմած քննդիրը վերջնական չեն համարել և գրել են. «Ընթերցողին մնում է հավատալ մեր հավաստիացմանը, մինչև որ լույս տեսնի Փարպեցու մի նոր ֆենադատական հրատարակություն...»⁷։ Հիշալի, Բ. Սարգսյանի և Ն. Բյուզանդացու գրախոսություն-քննությունները ցույց տվին, որ այդ հրատարակությունը կամոթե տկամա՝ սխալաշատ է, Բյուզանդացու խոսքով «կատարելալ ուսումնասիրությունն կարող էր սրբագրել զայնուսիկ 400 անգամ, միտ զննելով մատենա-

3 Նոր հրատարակությանը նշանակալի նպաստ բերեց և Ն. Բյուզանդացու քննությունը (տե՛ս նրա՝ Ղազար Փարպեցու Պատմության հայոց Տառադարան, փորձ կարգադրման յնասնառչ հատանածոցն և ցուցումն տեղեաց, յորս թուղթ անկեալ է ի սկզբնագիր օրինակէն, «Լուսմա», 1896, գիրք Բ, էջ 309—328)։

4 Բ. Սարգսյան. Երկու խոսք Ղ. Փարպեցու նոր ապագրության տոթիւ, «Բաղմամուկ», 1905, էջ 52—62, 129—133։

5 Բ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 58։

6 Հիշատակարանը տե՛ս 1904 թ. հրատ. Առաջարկում, էջ 5։

7 Նույն տեղում, էջ 5։

զրին չեզոխին յառելութեանց եւ պատմութեան ընթացքին»³։ Բայց միամտամտակ նկատելու է, որ «միտ պնելով» անհնար էր հարթել Առաջաբանի ու Ա զրքի բացորոշ հետադասությունները, ակնհերձ ընդհատումները եւ այլն։ Գ. Տեր-Մկրտչյանի և Ստ. Մալխասյանցի հրատարակությունը կոչված էր խթանելու տպագրական քննադատական աշխատանքը։ Եվ իրոք, 30-ական թվականներին այդ դժվարին դարձն ստանձնեց հայագետ Գրիգոր Սարգսյանը։ Սկզբնապես նա անհրաժեշտ համարեց «ազգիս գիտնաց» ծանոթացնել իր նախընտրած սկզբունքներին, իրեն նմուշ հրապարակելով Փարպեցու պատմության Յառաջաբանը⁴։ Նրա ծանուցմամբ «մատուցում հրատարակությունս ամենուն կատարելութիւնները (խոսքը բանասիրների ճշգրտումներին է վերաբերում) պիտի ամփոփէ իր մէջ, ջանալով միշտ, կարելի եղածին չափ՝ ձեռագրաց հեղինակութիւնը վեր պահել, յարգելով միանգամայն՝ ուր հարկը կը պահանջէ, քաջաբիր բանասիրաց քրտմիտ տեսալիւծները»⁵։ Դատելով Յառաջաբանի բնագրից, դիտնականը խկապես ծանր ու մանրախույզ աշխատանք է կատարել։ 1933 թ. լույս տեսավ Փարպեցու Պատմության (ու ԹՊԽ) նրա կազմած բնագիրը, սակայն տառնոց տարբերակներով ու ծանոթագրությունների, քանի որ «ի մեծագիր անդ տպագրին, ընդ հուպ՝ յընթացս տարւոյս նրնելոյ, կարգնացուր մանր գտմննայն ի վայելս բանասիրաց և յարաճուն փառս Հայրենեաց»⁶։ Յավոք, սպասելի այդ հրատարակության որեւէ օրինակ մեզ ծանոթ չէ։

Այս է, համառոտակի, Փարպեցու Պատմության ձեռագրերի ու հրատարակությունների վիճակն առ այսօր⁷։ Դժվար է պատկերացնել՝ V դարի երկը մինչև 1672 թ. ձեռագրին հասնելը բանի տասնյակ ընդօրինակություններ է ունեցել և ինչպիսի այլափոխություններով, ազավազումներով ու «խմբագրում-սրբագրություններով» հասել մեզ։ Ընդօրինակությունների միջոցին առաջացած ակամա վրիպումներն իսկ բավական էին, որպեսզի այսօրվա բանասիրությունը նախնական բնագիրը վերականգնելու մտահոգությունն ունենար։ Մինչդեռ նույնիսկ էջակոտուտներ կան։ Այսօր, երբ հիմնականում հավաքված և գերակշիռ մասով նկարագրված են մեր գրչագիր մտայնները, Փարպեցու Պատմության XVII դարից հին և ամբողջական ձեռագիր հայտնաբերելու հույս գրեթե չկա։ Ուստի մնում է մեկ ելք. ձեռագրական հավաքածուներում երևան բերել Պատմությանից քաղված հատվածներ (ցանկալի է՝ XVII դարին նախորդող շրջանից), պրպակել երբեմնի ամբողջական ձեռագրերից պահված-պահպանված հատակդարներ (պահպանակ կամ պատառիկ) և, դրանց միմյանց ու առկա ձեռագրերին համեմատելով, բանասիրական քննություն գուգորդմամբ քննել-վերականգնել բնագրի աղավաղված տեղիները։ Փորձը ցույց է տալիս, որ այս ուղղությամբ թափված ջանքերը ապարդյուն չեն մնա։ Հայագետ նորայր եպոս Պաղարյանը «Երուսաղեմի ու Հաղորդանց վանքի մատենադարանի 1419 թվականին ընդօրինակված № 1 հսկայտկերտ ձառ-

³ Ն. Բյուլանդացի, Բնութիւն Մարիասեան հրատարակութեանց Ազաթանգեղոսի և Ղազարայ Փարպեցույ. «Յուշարձան», 1911, էջ 173։

⁴ Դեղգոս Սարգսյան, Փարպեցոյն Յառաջաբանը յղկուած, «Բաղմալէպ», 1932, էջ 444—459։

⁵ Գ. Սարգսյան, նշվ. աշխ., էջ 444։

⁶ Ղազարայ Փարպեցոյ Պատմութիւն Հայոց..., Վենետիկ 1939, էջ Բ։

⁷ 1907 թվականի «Ղուկասյան մատենաշարով» եղած հրատարակությանը լանդրադարձանք, որովհետև այն վերապատկույն է 1904-ի՝ առանց ներածական մասի ու տարբերակների։

ընտրի» երկրորդ հատարում (էջ 720բ—728բ) հանդիպեց Փարսեցու Պատմության մի ծավալուն հատվածի, որը «գրի տանված է Փարսեցիի ծանոթ առաջին ձեռագրին երկու և կես դար առաջ»¹³։ Հատվածի և 1904 թ. հրատարակության համապատասխան մասի (էջ 12—28) համադրությունը արդարև նշանակալի նպաստ է բերում Պատմության բնագրագիտական ուսումնասիրություններ, թեև նրանում «ճառընտիրներու գրիչներուն հասուկ սովորության համաձայն կատարված են նաև զեղչումներ նշանակալի քանակությամբ»¹⁴։ Մեր Մատենագրանի «Յուզյակ ձեռագրացով» հայանի դարձավ, որ այդ հավաքածուի № 4803 գրչագրում հատված կա «ի Պատմութենէն Հայոց Ղազարու Փարսեցույ»¹⁵, գրված XVII դարում։ Այս ուշագրավ տեղեկանքը առիթ դարձավ, որպեսզի մենք գրադվենք այդ ձեռագրի և մասնավորապես Փարսեցու Պատմությանից քաղված հատվածի ուսումնասիրությունը։ Պարզվեց, որ ձեռագրում եղածը (էջ 78ա—85ա) համապատասխանում է հիշյալ 1904 թ. տպագրության 1821—3826 էջերին, որ մասամբ ընդգրկված է և ն. Պաղարյանի հրատարակած քաղվածում (էջ 18—28)։ Պակաս կարևոր չէ դիտել, որ № 4803 ձեռքնադրը ընդօրինակված է մատենագրության մեջ քաջ հայանի Գրիգոր Մերենց ելավնցու ձեռքով (տպրել է 1349—1425 թվականներին)¹⁶, ուստի այն կատարելապես ժամանակակից է Երուսաղեմի վկայակոչված ձեռքնադրին, թերևս մեկ-երկու տասնամյակով էլ հին։

Այսպիսով, Փարսեցու Պատմության հատվածներ կան XIV—XV դարերի ձեռագրերում, որոնք երկու-երեք դարով կանխում են մեզ հայանի տմբոջական գրչագրի ժամանակը (1672 թ.)։ Պակաս արդյունավետ չէ նաև այս երկի հնագույն երկաթագիր պատասխիններ պրպակելը։ Բ. Սարգսյանը գեա 1905 թ., հիշված գրախոսության առիթով, արձանագրել էր. «...Մեր ձեռագրատան մեջ կը պանսին Ղազարու Պատմութեան մազազալիայ երկաթագիր օրինակի մը պատասխիններ»¹⁷, որոնք, ըստսերի կարծիքով, «մեծագիր, երկայուն և պատկանելի ձեռագրի մը» մեկ թերթին են կազմում, որ հետապնդում կարասել և «14 փորթիկ էջերու» են վերածել՝ «Շնորհալույ (Յիսուս Որդիի) փորթագիր օրինակի (ԺԲ) պահանջները (=պահանջներ) ձեռքնելու համար»։ Բ. Սարգսյանը պատասխին ընթեռնելի տողերը համեմատել է 1904 թ. հրատարակության «48—54 երեսներու ինչ-ինչ հատուածոց հետ», հանգիսել նախընտրելի տարբերությունների և եզրակացրել, թե «այս ձեռագիրս ծանօթ եղածներէն շատ տարբեր և ինքնուրոյն խումբ մը կը կազմէր»¹⁸։ Այդ խմբի բնույթն ու կշիռը պարզելու համար անհրաժեշտ է երևան բերել «երկաթագրիս ցիր ու ցան

13 Նուսայր Եպս. Պաղարյան. Նորագյուտ հատված Ղազար Փարսեցու «Հայոց պատմութեան», «Թանքեր Մատենագրանի», № 8 (1967), էջ 263—274.

14 Անգլ.

15 Յուզյակ ձեռագրաց, Ա, էջ 1290.

16 Մերենցի իսկագիր լինելու պարագային մեզ հավաստեց հայագետ Ա. Մաթևոսյանը, մատենացույց անելով դրչի հեռելու հիշատակարանը. «Մուրը երրորդութիւն, անմահ աղաւթիւր որոց րոց քա՛նաւայից ողորմեա՛ ստացաւդի պոցս պարան Հնգութիւն և իւր ծնողոցն՝ Յովանիսին և Ազովին և ամենաթն արեան մերձաւորաց իորեանց, ևս առաւել՝ ամենամեղ զմազարալի Գրիգորի և ձեռագրաց իւրոց Մերին և իսլանդին և ամենաթն անպականաց և ընթերցողացս և լսողացս, ամէն» (ձեռ., № 4803, էջ 192 Կր)։

17 Բ. Սարգսյան, եղծ. աշխ., էջ 61։

18 Նույն տեղում, էջ 62։ Ափսոսանքով պիտի նշել, որ երախտաւոր հայագետը հրապարակել է միայն ընթեռնելի տողերի տառընթեռնմանը (էջ 61—62), մինչդեռ պատասխին, ժա-

եղած միւս մասերն եւս: Այժմ պարզվում է, որ Փարպեցու Պատմության ցիր-
ուցան եղած այլ պատասխիններ իրոք կան, որոնց ուսումնասիրությունը մեզ
հաշում է պատմական այդ արժեքավոր երկի շատ ավելի հին, շատ ավելի
նախնական ու անաղարտ բնագիր: Կրկնում ենք, միայն այս ճանապարհով
կարող ենք սկզբունքներ, ելակետեր ու կախմաններ մշակել ապասելիք բնա-
կան հրատարակության համար, եթե չենք ուզում սրբազործել միջնագրային
դրիշ-խմբագիրների կամա-ականա միջամտությունները, զարերով կուտակված
սխալանք-վրիպակները. «հին բնագրաց քննական երաւարակաւրիւնք կը պա-
հանջուին», — գրել է ն. Բյուզանդացին¹⁹:

ՄԱՀԻ Արեւելագիտության ինստիտուտի Լենինգրադյան բաժանմունքի
հայկական հավաքածուի A—82 ձեռագիրը մուտք է գործել 1916 թվականին՝
Վանի հավաքածուի կազմում²⁰: Սկզբնապես քարտագրվել է իբրեւ Շարակնոց,
մինչդեռ իրականում Մանրումունք է: Սկսվում է՝ Երգ տեսան ներսիսի ասա-
ցեալ՝ դիշերային պաշտամանց. Յիշեսցուք ի դիշերի զանուն քո, ահ՛ր... (թ.
1ա)²¹: Ձեռագիրն այժմ ունի 139 թերթ, բաղկացած է 12 պրակից, յուրա-
քանչյուրը 12 թերթ (7-րդ պրակն ունի 8 թերթ): Ձեռագրի առաջին թերթը
կտրված է: Մեծություն՝ 12,5×10 սմ, գրություն՝ միասյուն, տողեր՝ 18—20,
տողերը, ինչպես և աջ ու ձախ լուսանցները նշված են բարակ գծերով, նշույթը՝
լավ որակի բարակ մագաղաթ, հազվագեղ նորագումները՝ թղթով, գրչություն՝
բոլորգիր խաղերով: Ունի ճոխ կիսախորաններ, լուսանցադարձեր, զարդա-
գրեր և զլխատառեր: Մազկողը հաճախ է օգտվում սոկուց: Կաղմը՝ խնամքով
պատրաստված, գրոշմազարդ, կաշեպատ տախտակ: Պահպանվել է գրչի երկու
հիշատակարան:

ա. Զատացաւ տեսան եղանակացս զսուրբ բարունապեան Եսայի և ըզ-
գրիշ՝ զՊաւղոս աղաշեմ յիշել ի տէր (էջ 16ա)։

բ. Զատացաւ եղանակիս զսուրբ և զերանաշնորհ բարունապեան Եսայի
յիշեսցիք ի տէր (էջ 89ա)²²:

Գրչության ժամանակ կարելի է համարել XIV դարը, ելակետ ունենալով
մագաղաթի պատրաստման սրակը, բոլորգրի ինքնատիպությունները, մանա-
վանդ զարդագրերն ու լուսանցադարձերը: Այդ է հաշում և ձեռագրի ուղղա-

մանակի, գրչության, միճակի և այլնի հետ կապված հարցերը մնում են անհայտ՝ դեթ նմանա-
հանությունը հրապարակած չլինելու պատճառով:

19 Ն. Բյուզանդացի, Քննութիւն Մալխասեանց հրատարակութեանց..., էջ 161:

20 Ձեռագրում կա ներդիր այսպիսի մի հասցե. „От Кавказского отдела Имп. Моск
Арх. Общества“. Ինչպես երևում է, որոշ ժամանակ այդ ընկերության սեփականութունն է
եղել:

21 Նույն խմբագրության Մանրումունքի նկարագրություն աՆ՝ա Հ. Տաշեան, Յուցակ հայերէն
ձեռագրաց Մատենադարանին Միխայիլեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1893, էջ 499—500 (ձեռ. № 183):

22 Կան ետին շրջանի հիշատակագրություններ:

ա. Քճիբըշին սաացող սուրբ քրոջս զԱտոմս Աղտրենց և զճնաւզոն իմ զԿարապետ և զԹա-
խովանի և զեղրայրք իմ և զամենայն արեան մերձատրքն իմ յիշեսցիք ի Քրիստոս, և աստուած
զմեզ յիշէ, ամէնս (էջ 139բ):

բ. «Թղ [խղագրայր սիրուն,

Տեսրակս ի ձեռք հաստատուն:

Դու զաւրանաս ի սուրբ հոգոյն

Եւ հաստենա յաւարտ բարոյն» (էջ 139 Դ):

գ. «Յիշեսցիք ի տէր զՄկրտիչն Քարաւաղէն և աստուած ողորմի ասացէք, աստուած ձեզ
սղորմեսցէ, ամէնս» (էջ 139Ե):

գրությունը: Ամենայն հավանականությամբ հիշատակարանի ասուրք և երանաշնորհ բարոնապետ Ստաշին՝ նշանավոր Ստաշի նշեցին է, քանի որ այդ շրջանում նման մեծարանքի արժանի մեկ ուրիշ Ստաշի չգիտենք: Եթե այդ ճիշտ է, ապա ձեռագիրը գրված պետք է լինի մինչև 1338 թվականը (մինչև նշեցումահը), Գլաձորում, նրա բարոնապետության օրոք (1284—1338 թթ.): Զեռադրի խնամյալ ու զարգարուն լինելը միանգամայն վաշխ է ստացողի անվանին ու զրչության դպրոցի հեղինակությանը: Եվ իբրև, Գլաձորից հայանի նշանավոր գրիչներից մեկը եղել է Պողոս Կիլիկեցի կամ Ակներցի վարդապետը, Գ. Հովսեփյանի որակմամբ՝ «Շնորհալի գրիչ և մանրանկարիչ»²³, որը «չազատյա փափագման իմաստասիրական տրհեստից տարաշխարհիկ եղևալ ի կայս և ի կոյս արևու»²⁴, բնակություն է հաստատում Գլաձորում: Հիշյալ փառաբարձը սրբապետ հետաքրքրություն է ներկայացնում և լրացուցիչ ուսումնասիրությունն սրահանում ինչպես զրչագրի բովանդակության, նրա կիրառության, այնպես էլ մանրանկարչության ու գրչության արվեստի ասումով²⁵: Ահա այս ձեռագրում իբրև պահպանակ է պահպանված հարյուր փարպեցու Պատմությունից պոկված կամ սրահպանված մեկ թերթ, որը միջին մասից կիսված է և երկու պահպանակ-պատասխիկի վերածված, որոնցից յուրաքանչյուրը երկծալ կարվել է ձեռագրին՝ կազմելու ժամանակ: Սկզբի պահպանակի չափերն են $19,3 \times 12,1$ սմ, վերևի աջ անկյունը երեք տողի սահմանում պոկված է, վերջինը՝ $15,8 \times 12,1$ սմ: Ուրեմն, թերթի սկզբնական չափը եղել է ավելի քան $24,2 \times 19,3$ սմ: Գրությունը երկսյուն է, մագաղաթը՝ հաստ ու լավորակ, ժամանակի ընթացքում դեղնած: Տողերը նշված են ճնշումով, էջում՝ 21 տող: Գրված է սև թանաքով, տեղ-տեղ այժմ ներկայումս է ու խանայած: Որոշ տառանիշեր ու բառեր ուշ շրջանում այլ թանաքով թարմացված են, որը սակայն չի խանդարում հնի տարրորշմանը: Գրչությունը ուղղագիր՝ երկաթագիր է, միայն որոշ տառաձևեր մասամբ բոլորգծային են: Ժամանակ՝ X—XI դար:

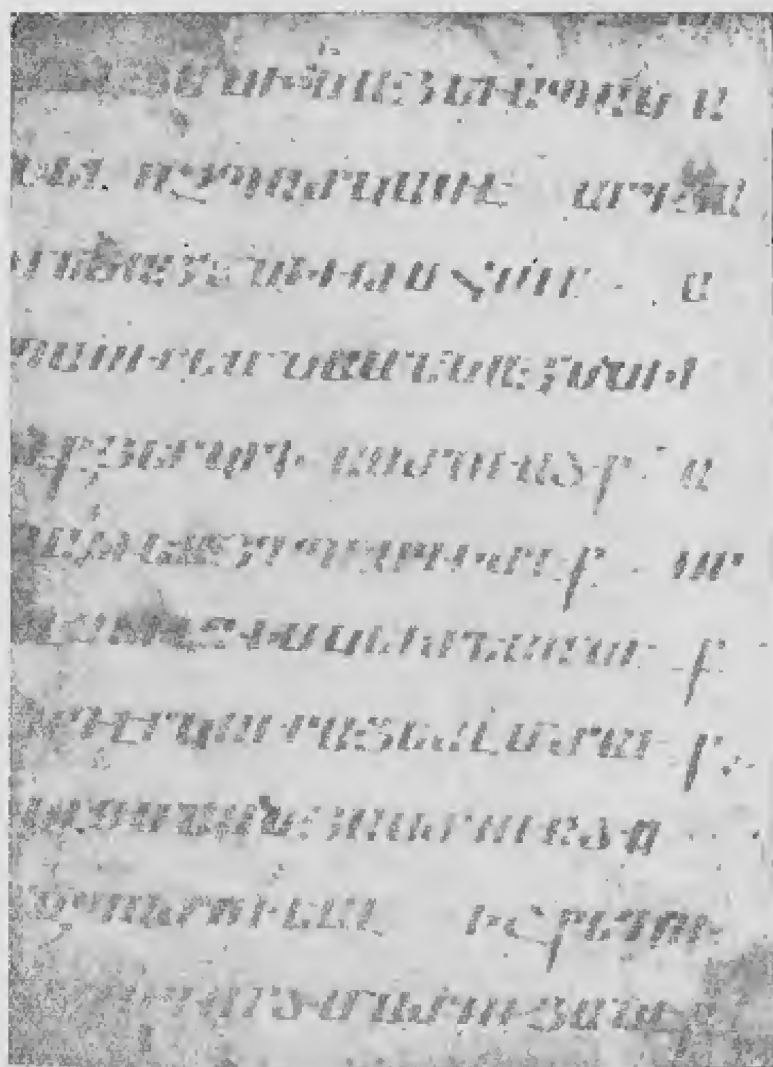
Ստորև տալիս ենք պատասխիկի վերծանությունը, թերթերի հաջորդականությունը նշելով հոսմեական թվանշանով, միաժամանակ այն համեմատության մեջ դնելով Փարպեցու Պատմության դիտական հրատարակության հետ (վերջինս իբրև ընդատղյա ապրենթերցում)²⁶:

23 Գուրեգին կարաղիկու Հովսեփյան, Խաղարակներ կամ Պոռնանք Հայոց պատմության մեջ, Անթիլիաս, 1969, էջ 177:

24 Լ. Խաչիկյան, ԺԳ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, Երևան, 1950, էջ 99—100, համ. Լ. Խաչիկյան, Մատենադարանի տեղեկությունները Գլաձորի համալսարանի մասին, ՊՐԸ, 1965, № 4, էջ 200:

25 Անհրաժեշտ է համադրել Պողոսի ընդգործակությանը հասած մյուս ձեռագրերի, ինչպես և նրանցում եղած մանրանկարների հետ:

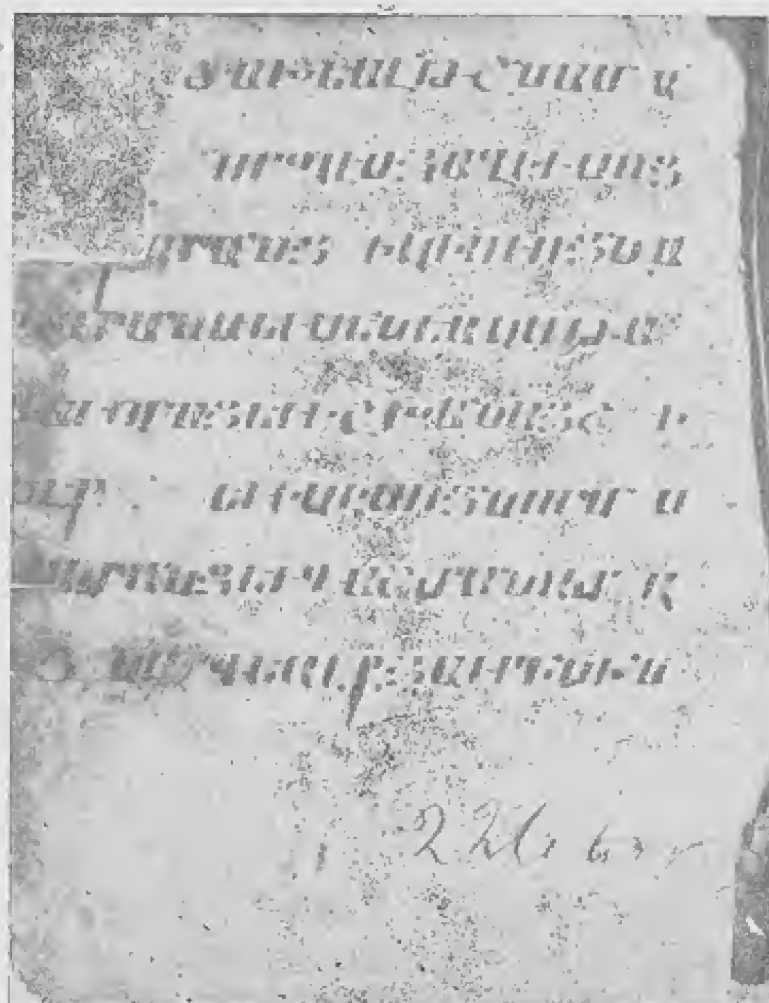
26 Տողատակի սովորական փակագծում, գիտական բնագրի համեմատով ու ձեռագրերի ցուցանիշների պահպանումով, անհրաժեշտ ենք համարել վկայակոչել այն ընթերցումները, որոնք մերս են մեր պատասխին, բայց հրատարակիչների կողմից նախընտրված չեն:

80₂₇₋₃₂

- II 1p / / / / 126036 Ռ-1
 Տե՛մ, ՅԱՆՆԱՅ՝ ե՛մ ԱՊԱԿԱ-
 ՆԵ՛Լ ՈՉ ՊԱՏԿԱՌԷ՛: ԱՐԴ՛, ՅԱ-
 ՄԵՆԱՅՆ ՆԻԹԱ ՇՈՒՐ, Ա-
 5 ՊԱ ՈՒՐԵՄՆ՝ ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԻԹ-
 ԹՔ ՅԵՐԱՐԷ՝ ԱՍՏՈՒԱԾՔ: Ա-
 ՊԱ ԹԵ՛ ՍՅՂՊԷՍ ԳԻՏԷ՛Ք, ՈՐ-
 ՊԷՍ Ե՛ ԷՂ ԷՍԿ Ե՛ ՏԵՍԱՆԷՔ7,
 ԸՆԴԷ՛Ր ԿՈՒՐԱՏԵՍԱՒ ՄՏԱԻՔ
 10 ԴՂԿԷՍ ՄԱԾՆ ՅԱՍՏՈՒԱԾՈ-
 ՅՆ ՊԱՏՈՒԵԱԼ Ի ՇՔԵՂՈՒ-
 Թ՛ՆԱՆ ԳՈՐԾ ՄԱՏՈՒՅԱՆԷՔՅ,

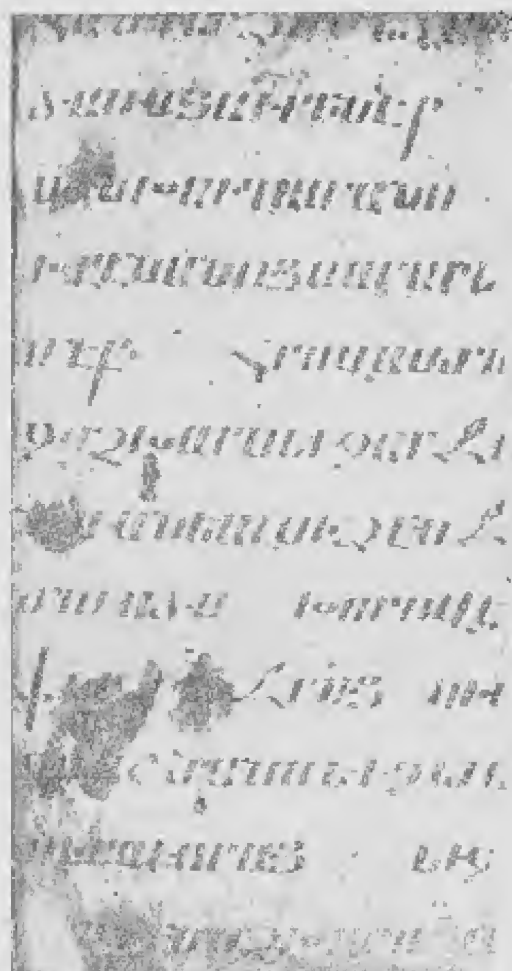
1 ուսմէ 2 ե աւխնայ 3 ե ապախանէ 4 աշտ 5 աշտաւ
 5 երկրի (2 յերկրի) 6 թէ 7 որպէս եւ ից իսկ եւ տեսանէք 8 յաւատարմացն որաւորեայ ի շրջադու-

- 1 27 [ԶԻՔՄՆ] ՆՈՒՆԵԱՆ ԲՇՆԱՄԱ-
[ՆԷՑ]: ՈՐՊԷՍ ՅԱԳԻՐՈՅ
15 [ԵՒ Ի] ԴԻՍԲԱՆՑ Ի ԿԵՍԻՈՅՆՆՆԱ-
ՊԱՐԱՆՍ ԵՒ ՍԵՆՆԱԿՍ ԲԱ-
ԿԱՐՈՐԱՅ ԵՒ ԻՇԽԱՆԱՅ ՇԻ-
ՆԷՔԻՍ, ԵՒ Ի ԿԵՍԻՈՅՆԱ ՈՐԲ Ս-
ՆԱՏԱՆՑ ԵՒ ԿԱՇՏԱՆԱՏԱ-
20 [Ն]Ց ԿԱՐԳԵԱՆԷ ՅԱԲՐԻՆԻՆՆՆԻՑ
[/ / / / / / / /]

Քնան գործ մտուցանելը՝ անուանելը աստուածը 9 ի կիսուցն զկէս 10 ապարանս եւ սննեակս
Քաղաւորաց եւ իշխանաց շինէր 11 ի կիսուցն զկէս 12 որմ սնատանց եւ
գաղաւթատանց կարգեալը յարինին՝ տունս գաղաւթաց եւ աղտեղութեան շինէր:

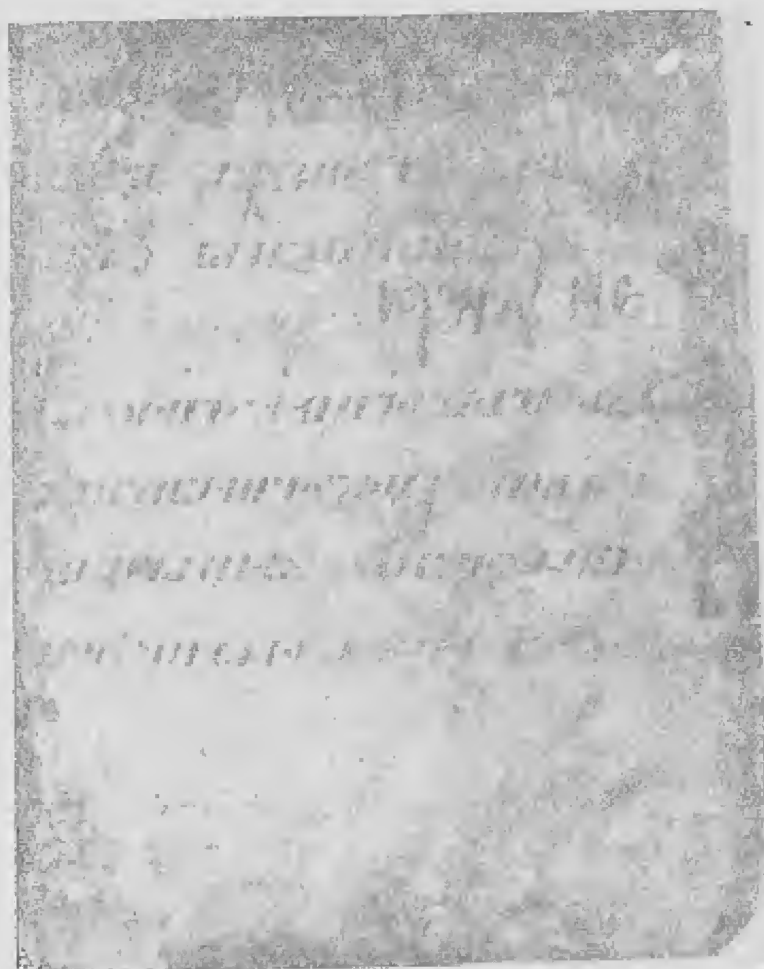

ՆՈՅՑ-ՅԵՐ

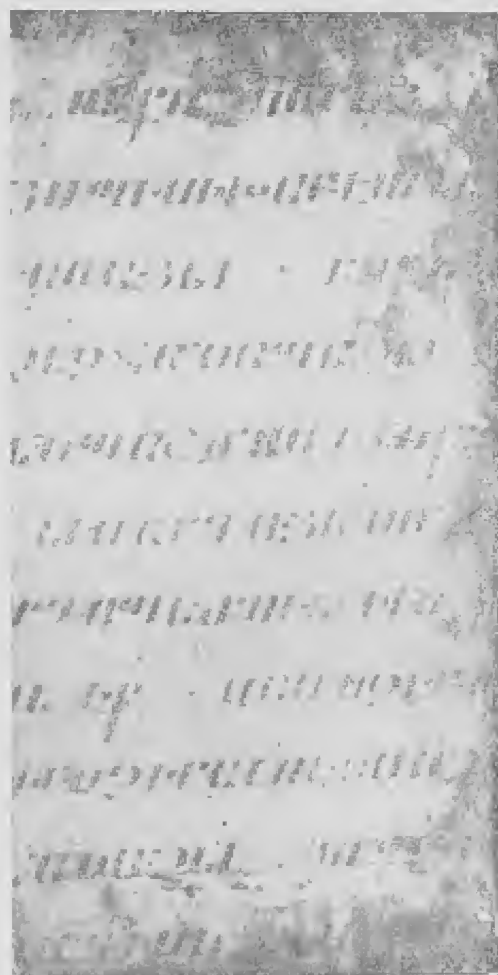
- 1 2m ԴՆԱԳԵՐՁՍ ՄԵՆԱԳԻ [ՍՅ-]
 ԾԱՌՍ ՅԱԲԵՆԵՔ, [ԸՆԴ Ե-]
 ՄԻՆ ԽԱՌԱՄԱՆՍ [ԵԻ]
 ԽԸՆՍԱՆՈՅՍ ԱՐԱԲԵ[ԱԸ ԿԱԶ-]
 5 ՄԷՔԻ, ԶԲԱԳ ԱՍՏՈ[ԲԱՄԱՅՆ]
 ԶՈԶԱՐՍ ԵՒ ԶԱՐԶԱ[ՌՍ Ա-]
 ՆՈՒԱՆԱԼՍ, Ի ԶԷՆԶ [ՊԱ-]
 ՏՈՒԱՄՍ, ԽՈՐՈԳԷ[Ք ԵՒ Ե-]
 ՓԷՔ, Ի ԶԲՈՅՑ ԿԻՍ[ՈՅՆ] 4
 10 ԶԳԱՇՏԱՆՍ ԵՒ ԶԹԱ[ՐԱՆՍ]
 ՎԻՐԱՌՐԱՅ ԵՒ Զ[ԱՂԲԱ, Զ-]
 ԱՐԻՆ ՈԶԱՐԱՅ Ա[ՌԱՆ-] 5

1 Հանդերձս մեծագայժառս յարիկէր, ընդ նմին՝ խաղաժանն եւ իւրեանոցս արարեալ կաղ-
 մէք] 2 զոյխարս եւ զարջառս անուանեալս, ի ձկնի պատուածս] զարջառս եւ զոյխարս 3 ի ջրոց]
 եւ ջրով 4 կիտով 5 վիրաւորաց եւ զաղբս, զարիկն ոյխարաց ասան-] եւ զաղբս լուանայր, եւ

- 1 1ա [/ / / /] 'ԸՆԴ ԳԻՒ
 ՆԻ ԸՄՊԷՔ ՅՈՏՍ [ՄԱՐԿԵՂ-]
 15 ԱՆ ԵՒ ՈՉ ՍՈՍԿԱՒՅՔ ԵՒ՝
 ԷԶԱՐՀՈՒՐԻՔԵՆ:
 ԵՒ ԶԻ ՄԻ՞ ԵՒՍ ՄԻ ԸՍՏ ՄԻՈՋԻՆ
 ՀԱՐԿԱՌՈՐԻՑԻՄՔ ԱՍՆԼ ԷՆԻ՝
 ԴՊԱՄ ԹՈՒՆԼ ԶԱՆԶԱՅ
 20 ԱՊՇՈՒԹԵՐԻՆ ՅԻՄԱՐՍՅ՝
 / / / / / / / /

Գրչեն ատանձինն 6 յոսս մարդկան եւ ոչ սոսկալք եւ զարհուրիք] և ոչ զարհուրիք և սոսկալք
 7 մի] (2 և տպւմի) 8 զանգղալ ապշութիւն իմարս] զանգղալութիւնդ ձերս

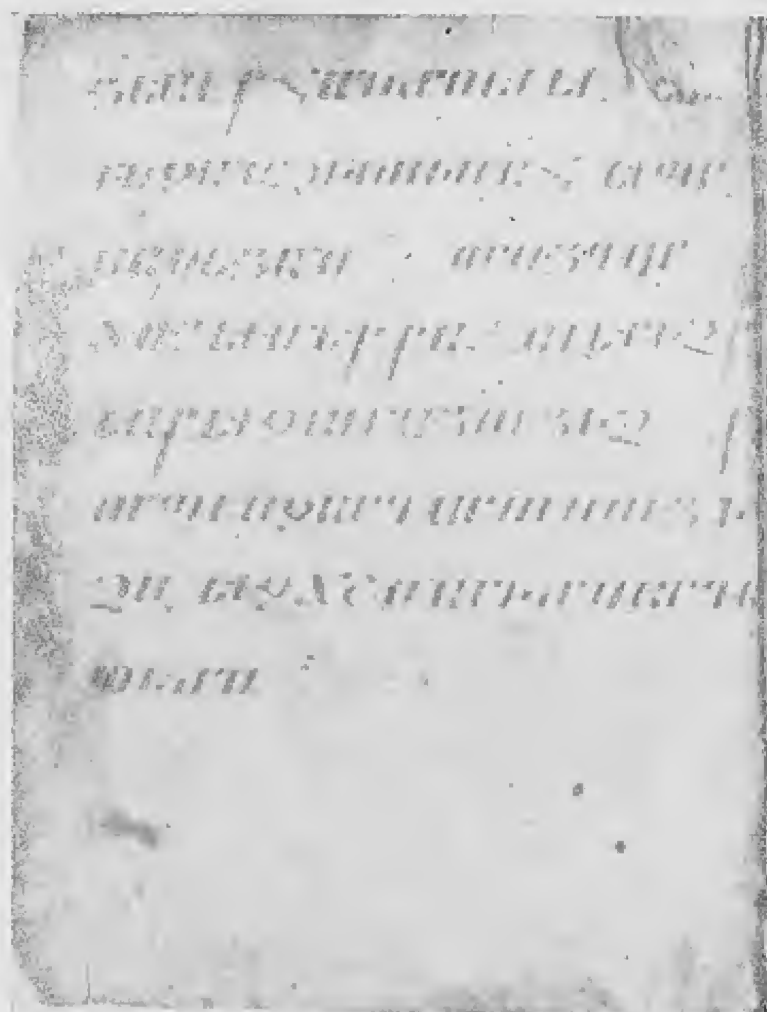

8038—815

- II 2բ [ՎԱՐԴ]ԱՆ ԵՒ ՆՈՐԻՆԻ ՆՄԱ-
 [ՆԻՔՆ], ՈՐՔ, ՈՉ ԿԱՐԱՅՆԵ-
 [ԱՐ Ա]ՅՍՊԻՍԻ ԵԱՔԵՌԻՔ[Ն]-
 [ԱՆ] ԴՄԱՌԱՅՆԵ, ԲՈՂՈ-
 5 [ՔԵՐՆ] ՁԵՁ ՀԱՆԱՊԱՁԶ, ԹԻՆԻՑ
 [ՍՈՒՏ] ՆԵ ՊԱՇՏԱՄՈՒՆՔԻԿԻ
 [ՁԵՐ] ՆԻ ՄԱՐԴՈՑԻ ԱՆՄՏ-
 [ԱՅ Վ]ԻԱՐԴԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆՔ:
 [ՆԻ ՁՄՍԵՐՔ, ՎՍՍՆՔ ՋԻ ԲՈ-
 10 [ՆՈՒԹ]ԻՒՆԴ ՋԻՐԱՆՈՒՆՍ ՈՉ
 [ՏԱ]Ց ՀԱՆԱՁԵԼ, ՈՐՊԷՍ
 [ՆԻ ԱՅ]ԺՄԴ ԻՍԿ ՉՀԱՆԱՁԷԼՔ¹⁹

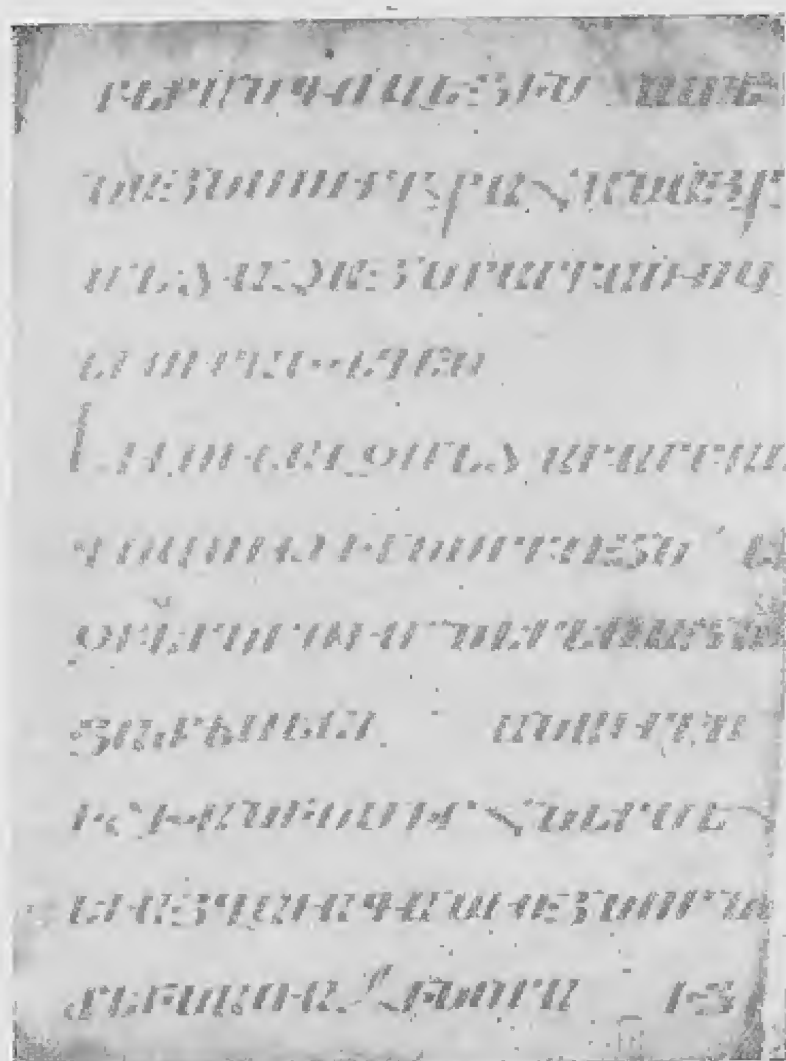
1 նոցանց 2 հանապազօր 3 քլ 4 մարդաց 5 լալիք 6 վան 7 բռնաթիւնք 8 սան 9 ալմմդ

- I 1p / / / / / / [ԽՈՍՏԱ-]
 ՅԵԱԼՔ¹⁰ ՀԱՆՏՈՒԺԵԼ¹¹ Ի ԵՏՈ-7
 15 ԻՆ ԶԱՆՁԻՆՍԻ¹² Ի ՄԱՀ ԵՒ ՊԸ-
 ՍԱԿԵՑԱՆ, ՈՐՈՅ ԳՈՐ-
 ՄՈՅ¹³ ԵՒ ՄԻՔ ՓԱԶԱԼԵՐԻՉՔ
 ԵԱՔ¹⁴ ԵՒ ԶԱՐԱՑՈՒՅԻՉՔ
 ՈՐՊԷՍ ԶԱՐԳԱՐ ՈՒՍՈՒՅԻ-
 20 ԶՍ ԵՒ ԶՃՇՄԱՐԻՏ ՎԱՐԳԱ-
 ՊԵՏԱ¹⁵:

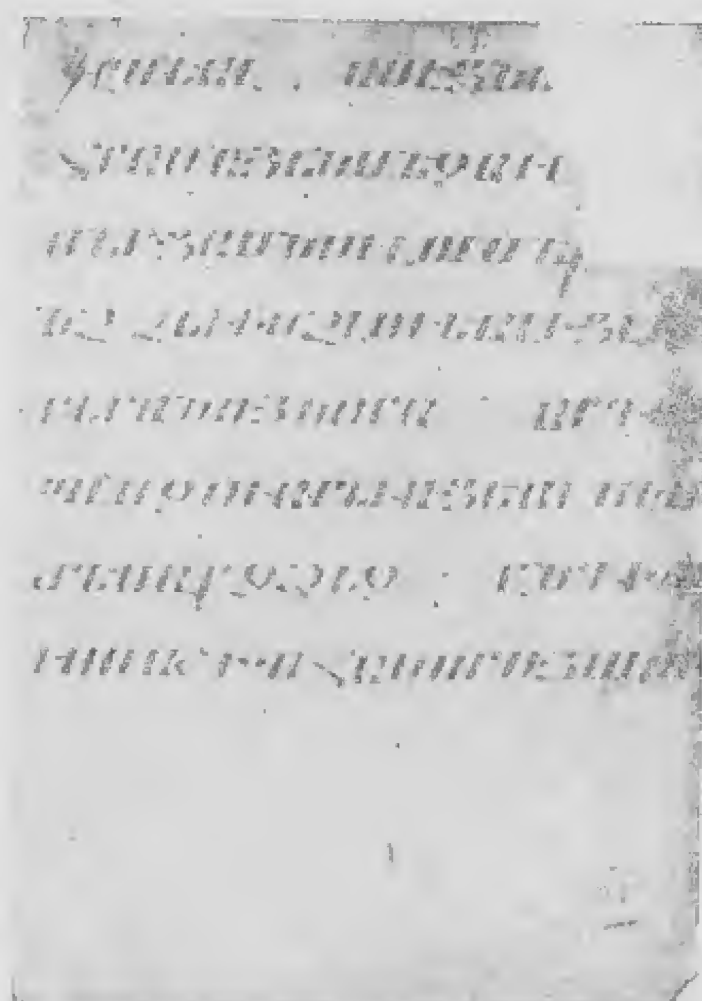
[սոկ շնանալը] ալմմ 10 / / / / ջեալը} 11 հանդարմեալը 12 + իրենց 13 դորձոց} 14 հար 15
 և գարաջուցիլը՝ որպէս գարգար ուսուցիչս եւ զնշմարիտ վարդապետս] և արդարեւ ճշմարիտ
 վարդապետը նոցա:

81⁷⁻¹³

- 11 Իս / / / / / / /
 ԲԵՐԱՆ ԳՈՎԵՅԻՆ ԱՄԵ-
 ՆԱՅՆ՝ ՍՈՐՐ ՔԱԶՍՆԱՅՔՆ
 ՄԵՍԱԶԱՅՆ ԲԱՐՔԱՌՈՎ
 5 ԵՒ ՈՐԱՆ ԵՂԵՆՁ:
 ԵՒ ԼՈՒՆԱԼ ԶՄԵՍԱՐԱՐԱՐՈՒՄ՝
 ԳՈՎՈՐԹԻՆ ՍՐԲՈՅՆ ԵՒ
 ԶՔԵՐԿՐՈՒՄՆ ԵՐԵՍԱՅ ՆՐՈՒ՝
 ՅԱ ՏԵՍԵԱԼ ԱՆԱԲԷՆ
 10 ԻՇԽԱՆԻՆ՝ ՄԻՐԶՆԵՐՍԵԶ՝
 ԵՒ ԱՅՂՔ ԱԲԱԳԱՆՈՅՆՔ, ՈՐ ՆԻՍ-Ի
 ՏԵՐԵ՝ ԱՌԱՋԻ ՆՈՐԱ, Ի ՅԱ-

1 ումկենայն] 2 Կոյթ 3 իշխանին] 4 Միհրանքսեհի 5 այլ 6 Կրեաց 7 հասկին

- 1 2m [ՍՈՒՄՆ ԲԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԳՐ-]
 ԳՂԹԵԱՆ՝ ԱՍԷ ՅՆՈ[ՍԱ. ՈԶ]
 15 ՀՐԱՄԱՅԵՆ ՄԵՁ ԱԲ[ԷՆՔՆ.]
 ՄԵՐ ՅԱՄՆՈՒԼ ՈՒՄԵՐ [ՄԻ-]
 ՆԶ ՉԵՒ ԻՆԶ [ՈՒԵԱՒ ԻՅԷ՞ Ի
 ԲԵՐԱՆՈՅ ՆՈՐԱ. ԱՐԴ. ՈՐ-
 ՊԷՍԻ՞ ԶՈՒԱՐԹԱՅԵԱՒՍ ԻՄԻ
 20 ՏԵՍԱՔ ԶԶԵՁ ԸՆԴ ԽԱ-
 ԻՍՍ ԱՇԽԱՀԱՐՈՐՈՅՍԻ՞ ԿՈՐԴ-13

8 գրգռեալ] եղեալ 9 իջլ] 10 սրգլե] 11 իմ] իմն 12 աշխարհադորոտիդ 13 կար[ուսիդ]

Բնականաբար, առաջին հերթին մեզ դրադեցնում է այն հարցը, թե առաջարկվող պատասխիք ի՞նչ էական նշգրտում է կատարում, բնագրական ի՞նչ պովադություններ է բացահայտում: Փորձենք այդպիսիք վկայակոչել մեկ առ մեկ.

1. «Որ դիր զեզրայր և զծնող որպէս թշնամիս ծախէ, զի՛արդ նա զթշնամանիչս իւր և կամ զերկրպագութան դիպէ պատուել և կամ թշնամանել. և զարձակէ յորմէ ծնանիւն՝ զնոյն ուտեն և անխնայ: Ոչ պակասէ յամենայն նիւթս հուր...» (80²⁵⁻²⁸):

Այստեղ բնագրի ակներն խաթարում կա. Փարպեցու մոտ խափում է կրուկի մասին, թվարկելով ու բացահայտելով նրա առաջացման ու «կարնշման» պարագաները, ուտաի «ծնանիւն» և «ուտեն» հոգնակիությունը միանգամայն ավելորդ է, սխալ, մանավանդ որ՝ այդ նույն նախադասության մեջ կա «նա» ինքնական (հուրը): Մեկ նախադասության սահմաններում, երբ խոսքը հրի հետ կապված զործողությունների մասին է, սպասելի չէր բացական դիմավոր և անդամ ձևերի զուգահեռ զործածություն (պատուել և կամ թշնամանել... զնոյն ուտեն (resp. ուտէ): Ավելի բնականն էլ ինքներ այս դեպքում ես սեննալ «ուտել»: Ի վերջո, ամենինն սահասկանալի է «և անխնայ»-ն. նման որակումից հետո բացական շարունակություն էր անհրաժեշտ, փաստորեն արտահայտությունը մնում է կիսավարտ, թեև հրատարակիչները վերջակետ են դրել²⁷: Հաջորդ նախադասության սկիզբը ես կապված է հարուցում. նախ՝ շարադասական առումով նախընտրելի էլինքն սեննալ ոչ թե «Ոչ պակասէ յամենայն նիւթս հուր...», այլ «Յամենայն նիւթս հուր ոչ պակասէ» կամ թեկուզ՝ «Յամենայն նիւթս ոչ պակասէ հուր», ապա՝ ընդգծված «ոչ պակասէ»-ն փաստորեն նախադասության ընդհանուր և հիմնական իմաստին որևէ քան չի ավելացնում: Գրաբարյան բնագրերի հմուտ ընթերցողը «Յամենայն նիւթս հուր» կարդալով էլ հասկանում է, որ խոսքը նյութերի՝ հուր առաջացնելու ընդունակության մասին է, հեռավորաբար՝ ամեն նյութի մեջ հուր լինելու: Փարպեցին նախորդ հաղվածում արդեն ասում է, թե «կրուկ ի բազում նիւթսց լինի»:

Մեր պատմաբանը նշգրտում է վերևում թվարկած ազավազումներն ու կառկածելի տեղիները. այստեղ «ուտեն»-ի փխ. ունենը «ուտել», բացակայում է «և»-ը, որով զառնում է «ուտել անխնայ», իսկ «ոչ պակասէ»-ի փխ. «ոչ պակասէ», որ նախադասության շարունակությունն է և ոչ հաջորդի սկիզբը: Փանի որ «պատկասէ» եզակի է, ուրեմն եզակի է դառնում նաև «ծնանիւն» (ծնանի): Պարզվում է, որ «ուտեն և անխնայ»-ի «և»-ը ոչ թե ավելորդ է, այլ «և ապակասել»-ի տեղահան եզած մնացուկը: Ինչ վերաբերում է «ոչ պակասէ»-ին, ապա խաթարված կոնտեքստում «ոչ պակասէ»-ն գրչական հիմքի վրա գիտակցվել է իբրև «ոչ պակասէ»: Այսպիսով, Փարպեցու քնդամենը մեկ նախադասության կազմող հաղվածում առկա է մի քանի ազավազում՝ մեկը մյուսին հեցած: Պատասխիք նշգրտում է այդ ամենը: Այսուհետև պետք է կարդալ. «...և դառնալ. յորմէ ծնանի՝ զնոյն ուտել յանխնայ և ապակասել ոչ ապակասել: Արդ. յամենայն նիւթս հուր...»:

²⁷ Տողաատակին գրելով «թերևս ուղղելի զնոյն ուտէ ես անխնայ»:

2. «...ապա ուրեմն ամենայն նիւթք երկրի արտուածք. ապա թէ այդպէս գիտէք, ընդէ՞ր կուրացեալ մասք զկէս մասն անուանէ՞ք աստուածք, և զկէսն յաղանդի գործ ծախեալ թշնամանէք...» (80²⁸⁻³¹):

Ի տարբերություն նախորդ հատվածի, այստեղ բերականական, ռեալական կամ այլ խաթարում զրեթե չի նկատվում, ուստի առանց հին և հավասարի աղբյուր ունենալու կարելի չէ միջամտել: Միակ աղներե սրբազրելիքը «երկրի»-ն է: Խոսքը ոչ թե երկրի նյութերի, այլ՝ երկրում եղած նյութերի (առարկաների) մասին է, ուստի պետք է լինեն «չերկրի», ինչպես որ կա գիտական հրատարակության հիմք ձևագրում, բայց հրատարակիչները չգիտես ինչու նախընտրելի չեն համարել: Նորահայտ պատասխիկը ևս հավասարում է առաջատակ իշխմամբ «չերկրի» ձևի նախնականությունը: Շարունակության մեջ հակառակորթը թույլ է տալիս եզրակացության աշխարհի ուղղագծություն, որ դժվար չէր լինի միտումնավորությունը բացատրել. եթե բոլոր նյութերի (առարկաների, իրերի) մեջ հարկա, ապա զրանք բոլորը առավանք են, իսկ եթե ոչ, ինչպե՞ս են կես մասը միայն համարում, իսկ կեսը՝ «յաղանդի գործ ծախեալ թշնամանէք»: Պատասխիկում նման ուղղագծություն չկա, և հակառակությունն ավելի պատճառաբանված է. «զկէս մասն յատուծոյ պատուեալ՝ ի շրեղութեան գործ մատուցանէք, զկէսն՝ ծախեալ թշնամանէք»: Մակայն պատասխիկի տարբերությունը միայն վկայակոչվածով չի ավարտվում: Հարցումով ժխտման անցնելուց տասը (ընդէ՞ր) այստեղ կա մի ուղղորդված առաջ՝ «որպէս և էդ իսկ և տեսանէք», որով աղանակվում է, թե ոչ միայն գուր այդպես եք ճանաչում («այդպէս գիտէք»), այլ, բայց ձեր պնդման, իրականում այդպես էլ կա ու տեսնում եք: Ճարտասանական արվեստի մասնագետները հավանաբար այստեղ նախընտրելի եղանակ կանանեն:

Ի վերջո, մեկ գիտողություն ևս. գիտական բնագրի հրատարակիչները վկայակոչվող հատվածի երկրորդ «առաջատու» բառը համարել են կատակածելի ուղղագրական ձև սենեցող (զրեյ են առաջանիշով): Պատասխիկի ուսումնասիրությունից պարզվում է, որ սկզբնական բնագրում եղել է «յատուծուծոցն» և որ նախադասության այդ մասը հետագայում խմբագրվել է:

3. «...որպէս յաղիւսոց և ի քարանց զկէսս ապարանս շինէք, և զկէսս տունս զաշտանաց և աղանդութեան շինէք» (80³¹⁻³²):

Նախ գիտենք, որ Փարպեցու մոտ շարունակվում է հարցում-բանավեճը, իսկ այդ նշանակում է, թե «որպէս»-ի վրա հարցական նշան պետք է դրվի: Կարծում ենք, որ «կէս»-ի հոգնակի հայցականը (զկէսս) լրիվ չի բացահայտում հեղինակի միտքը. հարկավ ավելի ճիշտ կլինենք ասել «քարերի կեսից ապարանք եք շինում», քան «քարերի կեսը ապարանք եք շինում»: Պատասխիկում դանում ենք նախընտրելի համարված ձևը՝ «ի կիսոցն»: Շարունակության մեջ ևս տարբերություն կա. գիտական բնագրի «ապարանս շինէք»-ի փոխարեն պատասխիկը տալիս է առավել բնագրի մի արտահայտություն. «ապարանս և սենեակս թագաւորաց և իշխանաց շինէք»: Այստեղ կարելի է վիճել, թե որն է նախնական, թեև նրանց միջև իմաստային էական տարբերություն չկա. պատասխիկում մասնավորեցումն ընդգծված է: Ներկա դեպքում էլ մենք նախընտրությունը տալիս ենք նորահայտին, որովհետև արամարանական է են-

թագրել, թե գիտական հրատարակության հիմք ձևագրի բնագործնականը վրիպել է և բաց թողել երկսյուն ձևագրի մեկ տող՝ ե՛ր ՍԵՆԵՄԿԱ թՎԱԳԱՒԱՐԱՆԵՐ ԵՒ ԻՇԽԱՆԻՔ: Նախագատության շարունակության մեջ ես նկատելի տարբերություն կա. «և զկէսս տունն դաշտանաց և աղտեղութեան շինէք»-ի փոխարեն այստեղ կարգում ենք. «եւ ի կիսոցն՝ որմ անատանց և դաշտանատանց կարգեալք յարինին»: «Զկէսս» և «ի կիսոցն»-ի միջև եղած տարբերության մասին արդեն խոսվեց, գտնալով շարունակությանը՝ կարող ենք վստահությամբ ասել, որ նախընտրելին պատասխիկ ընթերցումն է: Քանի որ խոսքը աղյուսի ու Վարի մասին է, հարկավ, ճիշտ կլինե՞ր «որմ» ընթերցումը, մասնավորապես որ՝ հաջորդ բառերը տեղափոխենք են (անատան, դաշտանատուն): Ի վերջո, նախնական համարելու մեկ կազմն ես կա. Փարպեցու լեզվին և ոճին խորթ է բառական կրկնությունը նախագատության մի հատվածում, իսկ գիտական բնագրում այդ անհարկությունը կա (ապարանս շինէք... և... տուն... աղտեղութեան շինէք), մինչդեռ նոր բնագրում, առկա է կատարելապես համահիշ ուրիշ բառ՝ կարգել, յարինել (կարգեալք յարինին):

4. «և յարծաթոյ զկէսս ըմպելիս կազմէք. և զկէսս անօթս աղտեղութեան կազմէք» (80³²—33):

Ափսոսանքով պետք է նշել, որ պատասխիկում մեկ տող կտրված ընկած է, ուստի դժվարանում ենք տեսլ, թե վկայակոչված այս նախագատության սկզբի բառերը (և յարծաթոյ զկէսս) արդյո՞ք նույնությամբ են եղել այնտեղ: Դատելով նախորդ օրինակից, գիտական բնագրի «զկէսս»-ի փոխարեն «ի կիսոցն» պիտի օնենայինք: Կարևոր է հետևյալ պարագան. ինչպես ասվեց, նույն նախագատության մեջ բառական կրկնությունը Փարպեցու ոճին առանձնահատուկ չէ, մինչդեռ այստեղ նորից օնենք «ըմպելիս կազմէք» և «անօթս... կազմէք»: Պատասխիկը հշտում է սնտկան այդ խաթարումը, մի գեպրում տալով «յարինէք», մյուսում՝ «կազմէք», որ և նախընտրելի է: «Ըմպելիք» բառի փոխարեն (ըմպակ, բաժակ) պատասխիկը տալիս է «հանդերձը մեծապայծառք», որ «հանդերձ» նշանակում է արծաթից պատրաստված «սպասք, զարդ»²⁸, այն էլ՝ մեծապայծառ: Նախագատության երկրորդ կեսի «անօթս աղտեղութեան» արտահայտության զիմաց պատասխիկը առլիս է նրանց իրական անվտանգը՝ «խաղամանս և խըլնանոցս արարեալ կազմէք»: Իժմար չէ կոահել, որ Փարպեցու պատմության հետագա խմբագիրները աշխատել են խառափել նման ահա՛ մասնավորեցումից. ի դեպ, շենք կարող հակառակը պնդել, որովհետև «խաղաման» և «խըլնանոց» բառերը մեր մտահնագրության մեջ սովորական և տարածուն գործածություն չունեն, հետևարար ուշ շրջանի արտագրություն չեն կարող լինել:

Եթե աստղարկվող սրբագրություն-փոփոխությունները արտացոլենք գիտական տեքստում, ապա կունենանք. «եւ ի միոյն] աւժաբոյ հանդերձս մեծապայծառս յարինէք, ընդ եմին՝ խաղամանս և խըլնանոցս արարեալ կազմէք»:

Նկատենք, որ վերականգնման մեջ մեկ հիմնական պայմանականություն կա՝ ի միոյն: Նախագատության երկրորդ կեսի «զկէսս»-ը պատասխիկում չկա,

²⁸ Տե՛ս ՆՀԲ, 11, 41:

սուրճին այն շկար և սկզբում, ապա «[ընդ ն]մին»-ի գոյությունը փաստում է, որ խոսքը նույն արժանիքի պատրաստելու մասին է և ոչ՝ կիսից՝ այս, կիսից՝ այլն լինելու, թեև բուն միտքը մնում է նույնը:

5. «Հրով՝ աստուածոցն զարջառս և զոչխարս խորովէք և եփէք» (ՏՕ³³—34):

Պատասխիկը այս նախադասության մեջ ավելացնում է՝ «անուտնեալս, ի ձէնջ պատուածս»: Նկատելու է, որ ավելացվողը երկաթադիր մեկ առը կարող էր կազմել, ուստի, հավանաբար, վերադամը բաց է թողվել: Նման գեղքեր շատ են հայտնի, ընդ որում առղը վերաբերում է «արջառ»-ին (զարջառ տնու-տնեալս, ի ձէնջ պատուածս):

6. «և ջրով՝ զգաշտանս և զթարախս և զաղթս լուանայք, և զկէսն առան-ձինն և կամ խառնեալ ընդ գինի՝ ըմպէք, և ոչ զարհուրիք և սոսկայք» (ՏՕ³⁴—36):

Այն հատվածում ես խաթարում կա, սկզբում խոսում է ջրի մասին ընդ-հանրապես և ապա՝ կեսի, մինչդեռ համարնայթ նախորդ վկայակոչովյուննե-րից գիտենք, որ Փարպեցին վիճելիքը տկենրն դարձնելու համար նախընտրում է ասել՝ կեսից այս եք անում, կեսից՝ այն: Այստեղ ես նման հարցադրում էր սպասվում: Նորահայտ պատասխիկը լիովին հաստատում է սրբագրելիքը՝ «ի ջրոց կիսոցն»: Մակայն շարունակության մեջ ինքը պատասխին է խաթարված, ավելի ճիշտ՝ ընդօրինակելիս բաց է թողած մեկ առը, որ պարտադիր պետք է լիներ «լուանայք» ստորոգյալը և «ի կիսոցն» հարաբերողը: Առաջմ անբացա-տրելի է մնում «արին ոչխարաց ա[...]

» առղը, եթե ենթադրենք, որ նախորդ առղի վերջում «զ» նախդիր է եղել, ապա պարզապես շարունակվում է թվար-կումը (զգաշտան..., զարին ոչխարաց), իսկ եթե ոչ՝ ապա առը առղը կապվե-լու է «խառնեալ ընդ գինի ըմպէք» արտահայտությանը: Մենք հակված ենք գեղի առաջին ենթադրությունը և առդիմատի վերականգնումը համարում ենք քննելի: Պատասխիկի ընձեռած մյուս տարբերությունները սկզբունքային չեն, իսկ եռապատկանների առկայությունը խմաստային փոփոխություն չի բերում: Թեևական ենք համարում և այստեղ [մարգի]ան» վերականգնումը (մարդ-կանց առա՞ջ, ներկայությունը), ուստի վաղաժամ է այն գիտական տերմա մտցնել: Ակներև է, սակայն, որ նախադասության առը մասում էլ որոշակի տարբերություններ են եղել:

Այսպիսով, վկայակոչված հատվածում ընդամենը մեկ-երկու սրբագրում-լրացում է կատարվում:

7. «Եւ զի՝ ևս մի բոս միտչէ հարկաւորիցիմք՝ տակ և կամ թուել զանգա-յաւրին ձեր» (ՏՕ³⁶—37):

Գիտական քննարկ հրատարակիչները, ընդունելով ն. Բյուզանդացու ա-ռաջարկած ոմական սրբագրությունը՝ «Եւ զի՝ ևս մի բոս միտչէ»²⁹, ձեռագրերի «Եւ զի մի ևս մի բոս միտչէ» ընթերցումը տալատակ են իջեցրել: Պատասխիկը

29 Ն. Բյուզանդացի, Հայկական բառաքնություն, Կ. Պոլս, 1880, էջ 82:

լիապես նույնական է ձեռագրերի հետ: Հավատարմանալու համար, թե տարբերակներից որն է ճիշտ, պետք է պարզել նախադասության բնույթը, եթե այն հարցական է, ապա ճիշտը Բյուզանդացու առաջարկած ուղղումն է «և, զի՛ հա...», քայց նույնքան և ավելի տեղին է հրամայական-արգելական ոճի կիրառումն այստեղ՝ «և, զի մի՛ հա մի քստ միսջէ» (փմա՝ և որպեսզի մեկ առ մեկ հարկադրված չլինենք պատմել): Եվ իբրեք, Փարպեցին կտրուկ եղանակով վկայակոչում է Վարդանին ու Վարդանանց, որոնք հրաժարվել են այդ խաբեությանը ծառայելուց: Նման բնկալման դեպքում բնագիրը սրբագրելու անհրաժեշտությունը վերանում է, մանավանդ որ պատմագիրը ևս հաստատում է այդ: Ի դեպ, հրատարակիչները ուշադրություն չեն դարձրել, որ Բյուզանդացին օգտվել է այն ձեռագրից, որ «զի» չի եղել, ուստի նրա դոյությունը ենթադրող գիտնականը անհրաժեշտ է համարել «զի» սրբագրել այնտեղ ասկա «մի»-ն: Երբ ձեռագրում «զի» կար, սրբագրելիք այլևս ոչինչ չէր մնում, մանավանդ որ Ն. Բյուզանդացին քավական թեական է հարցադրում: Փաստորեն նրա առաջարկությունը ճիշտ է, քայց ոչ փոխանակ «մի»-ի: 1904 թ. հրատարակության «զանգագայութիւնդ»-ի դիմաց պատմագիրն ունի «զանգագայ տղշութիւն յիմարս», որ հետաքրքիր է իբրև տարբերակայինության փաստ, թեև քստ իմաստի նույնական:

Տ. «զոր արթուն և քաջ նահատակն Վարդան և ռոցունց նմանիքն, որք ոչ կարացեալք ալսպիսի խաբէութեան ծառայել՝ բողոքէին ձեզ հա՛նապազօր, թէ սուտ են պաշտամունքդ ձեր և անմասց վարդապետութիւնք և չլսէիր» (ՏՅ37—Տ12):

Նախապես դիտենք, որ «զոր արթուն և քաջ նահատակն» հատվածը պատարիկում չի ներկայացված՝ տողի անկման հետևանքով: Թյուրիմացություն պետք է համարել «նոցունց» բառի դոյությունը, որովհետև մինչև այդ վկայակոչված է «արթուն և քաջ նահատակն Վարդան», իսկ խոսքը նրա նմանների մասին է և ոչ՝ նրանց նմանների: Պատմագիրը պահպանել է ճիշտ ու նախնական բնթերցումը՝ «նորին»: Նախքնարելի ենք համարում նաև պատմագիր «հանպազ»-ը, թեև գրանոմ բուն տեքստը որևէ իմաստալիս փոփոխության չի ենթարկվում (հանապազօր):

Ըստ պատմագիր, «անմասց»-ից առաջ պետք է դրվի «մարդոց» (մարդոց անմասց), որ միտքն ավելի պարզ է գործնում:

Զ. «զի բոնուրիմք՝ գիրաւունս ոչ տաւն ճանաչել, որպէս և այժմ» (Տ12—3):

Նախ արձանագրենք, որ «զի»-ի փոխարեն պատմագիրում ունենք «վառն զի», իսկ ապա, դասելով ողջ շարագրանքից, «բոնութիւնք» հոգնակի ձևի անհրաժեշտություն չկա, քանի որ առհասարակ բոնություն է վերաբերում, այդ պատճառով էլ պատմագիր «բոնութիւն» եզակին ավելի տեղին ու նախընտրելի է: Հարկ չկա բացատրելու, որ ինքնին կվերանայվի և «տան»-ը, դառնալով «տա», ինչպես որ կա պատմագիրում: Ի դեպ, վերջինիս մեջ բնագիրն ավելի որոշակի ու ավարտուն է. գիտական հրատարակության «որպէս և այժմ»-ի դիմաց այստեղ կարդում ենք, «որպէս և այժմդ իսկ չճանաչէք»: Վերջին բառը կրկնություն համարել չենք կարող, քանի որ արդեն դիմավոր ձևն է գործած-

ված, իսկ հատվածի բուն նպատակն էլ այդ է՝ այժմ էլ եք բնության գործադրում, ուստի իրավունք չեք հանաչում: Մասնակի սրբազրույթներով, բերված հատվածք կլինի. «Վասն զի բոնութիւն զիրաւունս ոչ տա նախաչել. որպէս և այժմդ իսկ շնանաչեմք»:

10. «Յալազս սրոյ ոչ հանդուրժեալք՝ ետուն զանձինս իւրեանց ի մահ և պատկեցան, որոց և մեք Բաշալեւիչք էաք և արգարե ճշմարիտ վարդապետը նոցա» (813-5):

Քեկ պատառիկի առաջին առդը չի պահպանվել, այնուամենայնիվ, կարող ենք տեսլ, որ այնտեղ սրոյ տարրն թերցում եղել է. այդ սրոյակի երևում է «ցեալք» բառակենսից, որ ամբողջության մեջ պիտի լինէր «խոստացեալք». իսկ նման պարագայում միանգամայն հասկանալի է «հանդուրժել» (զրված է՝ հանառութել) անսրոյ ձևի գործածությունը: Որքե սկզբունքային բան չենք տեսնում «իւրեանց»-ի լինել-չլինելու մեջ: Իբրև շատ ավելի վաղ շրջանի ձևագրի բնթերցում բառիս չլինելը կարելի է նախնական համարել: Նույնը չի կարելի տեսլ շարունակության մասին. «որոց և մեք Բաշալեւիչք էաք»-ը բավական անսրոյ է, մինչդեռ հեղինակի խոսքը նրանց դործի (= չհանդուրժելու, նահատակության) մասին է, ինչպես որ գտնում ենք պատասխանում՝ «որոց գործոց և մեք Բաշալեւիչք էաք և զարացուցիչք»: Ո՞րք հիշենք, որ այս խոսքերն առաջը «ամենատարբեր երէց Ղեոնդն» է, ապա հասկանալի կդառնա և «զարացուցիչք» լինելը, ինչպիսիք իսկապես էին Ղեոնդն ու Ղեոնդյանը: Շարունակության մեջ բնագրային խաթարում է տեղի ունեցել: Փարպեցու խոսքը ոչ թե «արգարե ճշմարիտ վարդապետը» լինելուն է վերաբերում, այլ «արդար ուսուցիչք և ճշմարիտ վարդապետը» հանդիսանալուն, ինչպես և կա նորահայտ պատասխանում: Խաթարումն առաջացել է շատ սովորական ճանապարհով. բնագործնակազր վերջումս բաց է թողել «ուսուցիչք»-ը և ակամայից ստացել «արգարե» (արդար+ե): Հետագա բնագործնակությունների ժամանակ այլևս սճական հարթեցում է տեղի ունեցել, որը և հասցրել է զիտական հրատարակությունում առկա ձևին: Հարկավ, անհրաժեշտ է սրբազրել հատվածը:

11. «Եւ տաքեալ զայս ամենայն սրոյ առն աստուծոյ Ղեոնդի՝ որպէս ընդ մի բերան զովեցին սուրբ քահանայքն մեծաձայն բարբառով և ուրախ եղեն յոյժ» (816-8):

Հայտնի է, որ վաղ միջնադարյան բնագրերի հետագա փոփոխության պատճառներից մեկը լուսանցադրությունների ներառումն է բնագրի մեջ: Ներկա դեպքում դործ ունենք հենց այդպիսի բացարձակ լուսանցադրության հետ՝ «զայս ամենայն սրոյն տուն աստուծոյ Ղեոնդի», զրված՝ Ղեոնդ երեցի խոսքի վերջը շեշտած լինելու համար: Պատասխիկը գերծ է այդ բնագործարկությունից, և չպահպանված մեկ առդում կարող էր տեղավորվել միայն «Եւ տաքեալ, որպէս ընդ մի»: Այս առդի ժողովությունը պարզորոշ է գտնում հաջորդ առդի սկզբածրից՝ բերան զովեցին..., իբրև «ընդ մի բերան»-ի շարունակության:

Հաջորդ լրացում-ճշգրտումը սոսկ բառական է և ոչ էական. «սուրբ քահանայքն»-ի փոխարեն պատասխիկը տալիս է «ամենայն սուրբ քահանայքն», «ուրախ եղեն յոյժ»-ի փոխարեն՝ «ուրախ եղեն»: Մյուսը ապացույցի ճշգրտ-

տումներ չեն, բանի որ սրեւէ երանդ չեն փոխում, բայց սրովհետեւ դառնում ենք դիտական հրատարակության հիմք ձեւագրից շուրջ 600—700 տարի առաջ գրված պատառիկում՝ ընդունելի ու նկատելի են:

12. «Եւ լուեալ զմեծաբարբառ զովոթին սրբոցն, և զբերկրումն երեսաց նոցա տեսեալ տնօրէն Միհրնէրսեհի և ալ աւագանոյն Արեայ, որ նստէին առաջին նորա՝ ի ցառումն բարկութեան եղեալ, տէ ցնտառ» (818—11):

Սույն հատվածում էական փոփոխությունների անհրաժեշտություն չկա, փակ պատառիկի ունեցած տարբերությունները աննշան են. այստեղ հրատարակության «տնօրէն Միհրնէրսեհի» դիմաց առկա է «անտրէն իշխանին Միհրնէրսեհ» (գրված է՝ Միհրնէրսեհ), որ առումով ավելի հարադատ է շարունակությանը՝ «աւագանոյն»: Փարպեցին այդպիսի արտահայտություններ ուրիշ հատվածներում էլ ունի, այսպես՝ «Եւ լուեալ... հաղարապետին Արեայ Միհրնէրսեհի, և զամենայն զրանն աւագանոյն...» (էջ 79 22—24):

Էական չէ նաև «թաբեաց» բառի գոյություն-չգոյությունը. պատառիկը այն չունի: Կարծում ենք, որ ելնելով Փարպեցու մասնավորեցման սկզբունքից, կարելի է համարել բնագրային, իսկ չգոյությունը պատառիկում՝ երբեմնի գրչական վրիպման արդյունք:

Միակ համեմատարար կարեւոր տարբերությունը «գրդեալ» թև «եղեալ» բառերի մեջ է. ո՞րն է ճիշտ՝ «ի ցատումն բարկութեան եղեալ», թե՞ «ի ցատումն բարկութեան գրդեալ»: Դատելով երկախասությունների՝ նախորդ հատվածների գոյության փաստից՝ նախընտրելին «գրդեալ»-ն է, քանի որ մինչ այդ բառերի մեջ է. ո՞րն է ճիշտ՝ «ի ցատումն բարկութեան եղեալ», թե՞ «ի ցատումն մեջ»:

Ուրեմն, բիշ թև շատ կարեւոր առաջարկելիք փոփոխությունը բերված հատվածում «իշխանին» բառի մտածումն է բնագիր և «եղեալ»-ի փոխարինումը «գրդեալ»-ով:

13. «Ոչ հրամայեն մեզ օրէնքն մեր ցասնուլ ումեր, մինչ չե ինչ լուեալ ի բերանոյ նորա. աչդ՝ զուարթացեալս իմն տեսաք զձեզ ընդ խօսա աշխարհակորուսից ալոորիկ...» (81 11—13):

Վկայակոչված հատվածի միտքը միանգամայն հասկանալի է, սակայն, կարծում ենք, «մինչ չե ինչ լուեալ ի բերանոյ նորա»-ն ավելի հասակ ու մեկին կլինեք, եթե «լուեալ»-ից հետո ունենայինք «իցէ». զրանով և՛ քերականորեն, և՛ իմաստային առումով բնագիրը պարզ կհնչեր: Բարեբախտաբար պատառիկը այդ ընթերցումն ունի, ուր և պետք է մտածվի բնագիր: Սակայն նույնը չենք կարող ասել հաջորդ տարբերության մասին: Միհրնէրսեհը Ղեւնդ երեցին հարցնում-հանդիմանում է, թե «ընդ խօսս աշխարհակորուսից» ձեզ «զուարթացեալ իմն տեսաք», որ նշանակում է՝ մի տեսակ զվարթացած, գրեթե զվարթացած, նույնիսկ (անգամ) զվարթացած: Ըստ բնագրի «իմն»-ի՝ գործածությունը միանգամայն տեղին է, իսկ պատառիկի «զուարթացեալս իմն»-ը (իմա՝ ես զվարթացեալս)՝ ակներև սխալ, քանի որ ստորագյուլը հօգնակի է (տեսաք), սրբմն այդպես ընկալելու համար «մեր» պիտի ունենայինք:

Համեմատաբար էական ալլերնիբերցում ունենք (ճիշտը՝ պիտի ունենայինք) «աշխարհակորուսիդ» բառից հետո: Այստեղ կարգում ենք. «ընդ խառն աշխարհակորուսյ կոր...», որ պիտի շարունակվեր «կործանումի ալլոբիկ»: Թե՛ ի՛նչ նորություն կրե՛րե՛ր ճիշտը շարունակությունը՝ դժվար է տեսնել: Դատելով «աշխարհակորուսիդ» և «աշխարհակորուսյ» բառերի վերջավորությունն ասորեերենից, կարելի է ենթադրել, որ պատահիկի տեքստում մի փոքր ավելի նկարագրական արտահայտություն է եղել:

Այսպիսով, ճիշտը ճշգրտումները ի մի բերելով՝ կարելի է Փարպեցու պատմության համալածը սրբադրել այսպես.

«...և դարձեալ, յորմէ ծնանի՝ զնոյն ուտել անխնայ և ապականել ոչ պատկառել: Արդ, յամենայն նիւթս հուր, ապա ուրեմն՝ ամենայն նիւթք չերկրի աստուածք. ապա թէ ալլապէս գիտէք, որպէս և էլ իսկ և տեսանէք, բնդէ՛ր կարացեալ մասուք զկէս մասն յաստածոցն պատուեալ ի շքեղութեան գործ մատուցանէք, զկէսն՝ ծախեալ թշնամանէք: Որպէ՛ս չաղիսոց և ի քառանց ի կիսոցն ապարանս և սենեակս թաղատրաց շինէք, և ի կիսոցն՝ որմ սնատանց և գաշտանատանց կարգեալք յարինին: Որպէ՛ս ի միոյն արծաթից (?) հանգերծս մեծապայծառս յարինէք, բնդ նմին՝ խաղամանս և խնտեոցս արտրեալ կազմէք: Հրով՝ աստուածոցն զաշխարս և զարջաս տնտանեալս, ի ձէնջ պատուածս խորովէք և եփէք, ի շրոց կիսոցն՝ զգաշտանս և զթաթախս վիրատորոց և զաղբս լուանալք և զկէսն՝ ատանձինն և կամ խառնեալ բնդ գինի, բմպէք յոտս մարդկան (?), և ոչ սոսկալք և զարհուրիք:

Եւ զի մի՛ կս մի քստ միռջէ հարկաւորիցիմք ասել և կամ թուել զանդգաց ալլապիւն յիմարս, զար արթուն և քաջ նահատակն՝ Վարդան և նորին նմանիքն, որք՝ ոչ կարացեալք տշտիսի՝ խաթեութեան ծառայել, բողբոջէին ձեզ հանապազ, թէ՛ սուտ են պաշտամունքդ ձեր և մարդոց սնմաւաց վարդապետութիւնք: Եւ շլտէիք, վասն գի բանութիւն դիրտունս ոչ աս ճանաչել, որպէս և ալլապ իսկ շճանաչէք: Յաղազս սրոյ ոչ խոստացեալք հանգուրծել՝ կտուն զանձինս ի մահ՝ և պսակեցան, որոց գործոց և մէք քաջալերիչք էաք և զարացուցիչք՝ որպէս զարգար ուսուցիչս և զնշմարիտ վարդապետս:

Եւ ասացեալ՝ որպէս բնդ մի բերան, զովեցին ամենայն սուրբ քահանայքն մեծաձայն բարբառով և ուրախ եղին: Եւ լուեալ զմեծարարութեամբիւն սրբոցն և զբերկրումն երեսաց նոցա տեսեալ անաբէն իշխանին Միհրնէրսեհ և ալլ տագանուցն Արեւոց, որ նստէին առաջի նորա՝ ի ցատումն բարկութեան գրգռեալ, ասէ ցնտա. «Ո՞չ հրամայեն ձեզ արեւն ձեր ցասնուլ ումեք, մինչ չե ինչ լուեալ իցէ ի բերանոյ նորա: Արդ՝ զուարթացեալս իմն տեսաք զձեզ բնդ խառն աշխարհակորուսյ կործանումիդ ալլոբիկ...»:

Հին պատահիկների ուսումնասիրությունը ուշադրած է նաև հայոց լեզվի պատմության առումով: Այստեղ ակնկալելի են բառազանձաչին նորություններ, բերականական ինքնատիպություններ, վաղ շրջանի բարբառայնություններ և այլն: Պարզվում է, որ Փարպեցու Պատմության այս ոչ մեծածավալ պատահիկը նշանակալի հետաքրքրություն է ներկայացնում և նշված խնդրի ամենուխում: Ասումնասիրությունն այստեղ քաջահայտեց այնպիսի նոր բառեր կամ

բառաբարդություններ, որոնք արձանագրված չեն մեր առավել հեղինակավոր բառարաններում: Ստորև վկայակոչենք այդ բառերը:

Սնատուն. նձԲ-ը և Մալխասյանցը շունեն, բառիս գոյությունն առաջին անգամ է արձանագրվում: Դատելով գործածության տեղից՝ որոշակի իմաստ ունեցող տերմին է (ի կիսոցն որմ սնատանց և...): Փոխարինում է Փարպեցու գիտական հրատարակության մեջ հղած «տուն աղտեղութիւն» հասկացողությամբ: Դիտելու է, որ «աղտեղութիւն» բառը գործածական է այլևայլ իմաստով՝ աղտ, աղտեղություն, արատ, աղբ, տնտնաբերություն, պղծություն (նձԲ, I, 45): Սակայն չենք կարող այս նշանակություններից որևէ մեկը գիտել իբրև «սին» բառի լիարժեք համանիշ, որ նշանակում է՝ սնտոխ, ունայն, թափուր, դուր, զատարի, նանիր: Թերևս կարելի է ենթադրել, թե «սնատուն» տառով ինչ-որ պաշտամունքային կառույց, տեղի նկատի ունի, որին գերադասում է «սին» հորջորջել: Բայց նման ենթադրությունը տերմինից չի բխում. այստեղ «սնատուն» ու «զաշտանատունը», երկուսն էլ իբրև «աղտեղության տուն», հակադրված են «ապարանքներին» ու թողափորաց կամ իշխանաց «սենյակներին», որոնք նույն քարով են կառուցվում: Ուրեմն՝ խոսքը կրեկրեա նշանակություն ունեցող հաստատություն, տերմինի մասին է: Քանի որ Պարսկաստանում «զաշտանատներ» իբրև կային, ուրեմն հղել են նաև «սնատներ»: Նախադեպ մենք նույնիսկ հակված էինք կարծելու, թե գործ ունենք ոչ թե «սին», այլ «սեն» բառի հետ, որ մեկ անգամ գործածված է մեր մատենագրության մեջ և նույնանում է վրացերեն նցձո-ին (ախա. հիվանդություն իմաստով)³⁰: Իհարկե, շատ հարմար կլինեին «սնատունը», հասկանալ իբրև «ախտատուն», «հիվանդատուն», «բորսատանց» և այլն, բայց ինչպե՞ս կարող էր հայերենում «սեն»-ը «սն» գառնալ, ինչ վրացերենում քնականոն է (հմտա. նցջլո): Կարծում ենք, որ բառս դեռ կարող է իմաստի ճշտման:

Դաշտանատուն. Կերտհիշյալ բառարանները այսպիսի բառ չգիտեն, թեև նրա բաղադրիչները առանձին-առանձին քաջ հայտնի են. նձԲ-ում (I, 595) և այլուր վկայակոչված է և Փարպեցու բնագիրը, ուր այս բառը հանդիպում է երկու անգամ: Ի տարրերություն նախորդի, այս բառի իմաստը շատ որոշակի է, և նորը ոչ թե բառիմաստն է, այլ ինքը՝ բառաբարդությունը (գիտ. հրատ. մեջ ունենիք՝ տուն դաշտանաց, պատասխիկում՝ դաշտանատուն)³¹:

Խաղաման. նախորդի նման բաղադրիչներով հայտնի բառ է, իսկ բառարտգումը՝ անծանոթ բառարանագիրներին: «Խաղ»-ը (խոզ) նույն «խօխ», «խոխ» բառն է (բարբառներում՝ «խորխ»): «Խաղ»-ը բառիս ոչ համախապեղ գործածվող ձևն է, գրանով իսկ ուշագրավ³²: Ինչպես արդեն նշել

³⁰ խոտլոս ցնոցիցնոս ցջլո ևոմիցիո անցնանո, տծ., 1955, թջ. 216, հմտ. Լ. Անատյան, ՀԱՐ, VI, 182: Այստեղ տրված ստուգաբանությունը (շաղջիշա) համոզիչ չէ (այդ մասին գրում է ինքը Լ. Անատյանը, տե՛ս նրա՝ Հայոց լեզվի պատմություն, II, Երևան, 1951, էջ 225), հմտ. Ի. Արուստի, Քարթլիս ցիտգրերայի կամ վրաց պատմության հին հայերեն վարդանությունը, ՊԻՊ. Կյոթերի ժողովածու, № 1, 1941, էջ 39:

³¹ Լ. Անատյանը ստուն դաշտանաց-ը բացատրում է իբրև «արտաբնոց» (ՀԱՐ, II, 412), որ համոզիչ չէ:

³² Հմտ. Խաղալ Բյուզանդացի, Հայկական բառարանություն, էջ 76 (№ 72):

ենք, «խաղաման» սենեկող նախադասությունը Փարպեցու հրատարակության մեջ չկա, իսկ քանի որ ալլուստ հայանի չէ, ապա առ այսօր հայանի գործածության միակ դեպքն է՝ Գծրախտաբար, մենք հնարավորություն չունենք հշտելու, թե ամանիս գոյությունը հայանի՞ է պահլավերենին կամ հնադիտությանը, իսկապե՞ս խաղ||խուխ-ը ծագում է պրակ. 𐭪𐭫𐭮𐭭-ից³³։ Խ(ը)լնանոց. Գործածված է «խաղաման»-ի հետ նույն նախադասություն մեջ, իբրև հավասարազեկ աղանդի, անարժան աման։ Առաջին կեղծ «խելիք» կամ «խլինք» բառն է, եղական ձևը՝ խլին։ Բառարաններին «խ(ը)լնանոց» բառն անձանոթ է. «ը» գաղանավանկի բացումը պայծառավորված է այլ ձայնավորների շարվիթամբ և ոչ տողագրածով կամ գրչություն հետ կապված այլ պարագայով։

Այսպիսով, վկայակոչված շորս բառն էլ անձանոթ է մեր բառարանագրությունը և նորույթ լեզվի բառադանձում, կամ, ինչպես լեզվաբանական գրականության մեջ է տալում՝ նորագյուտ բառ։

Այժմ անդրադառնանք բարբառային ձևերի գործածության փաստին։ Վաղ շրջանի պատասխկներում, հասկանալի պատճառով, այգպխիք քիչ են սպասելի, բայց այնուամենայնիվ՝ կան։ Արզեն նշել ենք, որ հրապարակի վրա եղած «Յաղագս որոյ ոչ հանդուրժեալք՝ ետուն զանձինս իրեանց ի մահ...» (ՃԼՅ—4) նախադասությունը մեր պատասխկում այլ խմբագրությունը է ներկայացված՝ «[Յաղագս որոյ ոչ խոտա]ցեալք հանաուձել՝ ետուն զանձինս ի մահ...» (1, 1)։ Թե ինչում է կաշանում շարագրական տարբերությունը՝ վերևում նշվեց։ Այստեղ սշտգրավի «հանաուձել» ձևն է։ Բառս վկայված է V դարի հուշարձաններով՝ իբրև «հանդուրժել»³⁴, իսկ Փարպեցու պատասխկում, զրավոր մատենագրության մեջ առաջին անգամ, հանդես է գալիս $q > m$ խլացմամբ և «ը»-ի անկմամբ՝ հանաուձել։ Արդ, ինչպե՞ս բացատրել այս փոփոխությունը։ Կարող է լինել երկու մեկնաբանություն. բառիս ստուգաբանությունը տակավին վերջնականապես ճշգրտված չէ, իսկ ենթադրությունների մեջ կա և այսպիսին՝ «հան մասնիկով գուժ <ղուժ = սանս, զուշ <հանդուրտիլ, խաղաղիլ> բառից»³⁵։ Եթե այս վարկածը հաստատվեր, ապա «հանաուձել» ձևը կարելի էր գիտել իբրև առավել հնադույն (արխալիզ), զբաղահաներ փնտրելով միայն $q > m$ խլացման համար։ Մակաչն, մեր համազմամբ, այստեղ կարող է առաջադրվել և նրկրորդ հավանական վարկած. «կ» ճյուղի բարբառների որոշ խոսվածքներում (Ախալքալաքի) այսօր էլ «հանաուձել» են ասում, սր օրինաչափ է ինչպես $q > m$, այնպես էլ $m > —$ հնչյունափոխությունը։ Մեր մատենագրության պատմության մեջ և վիճագիր արձանագրություններում բարբառային ձևերի օգտագործման բազմաթիվ օրինակներ են հայտնի, որոնց ն. Մառք ۱۷۷۲-г-ная форма էր կոչում։ Զարմանալու ոչինչ չկա, եթե խոբհենք, որ Փարպեցու հնագույն պատասխկում ավանդված ենք գտնում հենց բարբառային հնչյունը։ Այս նույն տեքստում տակա է և մեկ այլ բառի ինքնատիպ գրություն՝ աշխաեհակոբոյս-ի փոխարեն աշխահակոբոյս։ Իհարկե, գյուրին կլինեի այն ընդունել իբրև գրչի սովորա-

³³ Հմմտ. Հ. Անադյան, ՀԱԲ, 111, 654։

³⁴ Վկայակոչությունները տե՛ս ՆԶԲ, 11, 45։

³⁵ Տե՛ս Հ. Անադյան, ՀԱԲ, IV, 125։

կան վերջում, գրանով իսկ՝ հարցը սպառված համարել: Բայց տակավին քննելի է, թե նորից բարբառալին գրության հետ գործ չանե՞նք, քանի որ այս օրինակը եզակի է: Տիմոթեոս Կուզի «Հակաճառութեան» ձեռագրում ես բազմիցս հանդիպում ենք «աշխատհ» գրության³⁶, որ կրկնված են գտնում նաև Փիլոսի Հերբայեցու «Ճառք»-ում³⁷: Ընդ որում, երկու հեղինակի հայերեն թարգմանության ձեռագրերում էլ գրության այս ձևը պատահական չէ, քանի որ երբեմն նույն էջում ունենք «աշխատհ» և «աշխատհ», ավելին՝ Փիլոսի «Կեանք իմաստեոց» ձառնի գրիչը նախապես գրել է «աշխատհ», իսկ հետո գործրել «աշխատհ», հրատարակիչների խոսքով «քերելով զնախ գրեալ Ե տառ» (էջ 33, ծան. 1): Նման գրության հասում է «Ճառքի» համեմատվող ձեռագրերից մեկին (տե՛ս էջ 143, ծան. 4):

Ուրեմն, կարելի է վստահ տեսել, որ մեր պատասխիկի «աշխատհակորոյս»-ը պատահական չէ և իր զտպահեան ունի այլ ձեռագրերում: Իսկ քանի որ այդ ձեռագրերը տարբեր ժամանակների ու գրիչների արտագրանք են, ապա բառիս այս ինքնատիպ գրությանը բացատրելի է միայն պատմական Հայաստանի որոշ գավառների բարբառալին ինքնատիպությունը: Գծրախոտարար, հիշյալ երեք տեղախ ազդյունների ձեռագրի գրչության վաղրի մասին քիչ գիտենք, այսպես հարցը ինքնին կմասնավորանար, պարզելով թե՛ որ բարբառին հատուկ լինելը, թե՛, մասնավանդ, պատասխիկիս սրտեղ գրվելու պարագան: Նկատառելի է միայն, որ Կուզի «Հակաճառության» ձեռագիրը (այժմ՝ Մատենադարան, № 1958) X—XI դարի մտղաղաթյա հնագույն գրչագրերից է: Այստեղից բխում է, որ լեզվական իրողությունը գրաված է վաղ շրջանի ձեռագրերում և որ, նաև բոտ գրչության, մեր պատասխիկն ու «Հակաճառության» ձեռագիրը իրար ժամանակակից են:

Ի վերջո, պատասխիկներ ուսումնասիրելիս անհրաժեշտ է անգրադաճալ և կետադրությանն ու արահայթյան նշաններին, քանի որ այդ ամենը կարող է օգտակար լինել գրչության ժամանակի հետ կապված հարցեր արծարծելիս³⁸: Փարպեցու պատմության այս ոչ մեծ պատասխիկը հարուստ է և կետադրության նշաններով: Ընդամենը մեկ թերթում դործածված են այնքան նշաններ, որքան երբեմն դժվար է լինում գտնել հին ձեռագրի մի սրտիկի մեջ: Պարբերության վերջում մեկ անգամ դործածված է երկու կետանոց վերջակետ, գրված վերջին տառից մեկ տառաշափ հետո և տողի վերին եզրին հավասար. «...նի ԶԺՇՄԱՐԻՏ ՎԱԴԱ/ՊԵՏՍ: (I 1բ): Նույն գիրքով հանդիպում է և միջակետի դործածության (ՊԸ/ՍԱԿԵՅԱՆ., I 1բ): Սուրբայն կան և այլ գեղարվ. մեկ կետը գրվում է նաև տողի ստորին եզրին (Ի ՅԱ/ՍՈՒՄԵՆ ԲԱՐԿՈՒԹԵԱՆ ԳՐ/ԳՂԹԵԱԼ. I 2ա) կամ՝ բուն առգամիջում (ՅԱ/ՄԵՆԱՅՆ ՆԻԻԹՍ ՀՈՒԲ., ԱՅԴՊԷՍ ԳԻՏԷԹ. II 1բ, ԽԱԻՂԱՄԱՆՍ. ՎԻՐԱԻՈՐԱՅ. II 2ա, ԽԱԲԷՈՒԹԵԱՆ ՊԱԹԱՅՆԷԼ. ԵԻ ՉԼՍԷԻԹ. II 2բ), բնդ որում նախավերջին օրինակի դեպքում միջակետը բառակետի տեսք չունի, այլ՝ կլոր կետ: Պատասխիկում երեք անգամ օտարակետ է հանդի-

³⁶ Տիմոթեոսի եպիսկոպոսության կալեֆանդրեայ Հակաճառութեան առ օտոմանեայն ի ծագովոյն Քաղկեդոնի, ի յոյս ընծայեալ աշխատութեամբ Կարապետ ծ. վարդապետի և Երուսնդ վարդապետի, Էջմիածին, 1908, էջ 216₂, 297₁₀, 300₃ և այլն (հմտ. Հ. Աճառյան, ՀԱԲ, I, 396):

³⁷ Փիլոսի Հերբայեցու Ճառք..., Վենետիկ, 1892, էջ 33, 143: Հմտ. Հ. Աճառյան, տե՛ս

³⁸ Միջնադարյան կետադրությանը վերաբերող նախնական հարգում, տե՛ս Հ. Մխիթարյան, Կետադրական նշանները հայերենում, Հ. Ա., 1971, № 4—6, էջ 190—206:

պում (ՅԱՄՆՈՒԼ ՈՒՄԵՔ [ՄԻ]/ՆԶ, I Ձա, ԱՄԵՆԱՅՆ ՆԻԻԹՔ, II 1բ, ՆՄԱ-
[ՆԻՔՆ], ՈՐՔ II Ձբ)։

Ասոցիացիայի նշանի գործածության հանդիպում ենք մեկ անգամ, որ
երկու տառի տարածություն ծածկող նշան է, դատելով տեղից՝ շեշտի կամ
բացականչականի նշանակությամբ, աշից ձախ վալրընթաց թերությունը (ՆԻ
ՁԻ/ՄԻ ԵԻՍ ՄԻ ԸՍՏ ՄԻՈՋԷ I 1ա)։

Այս նշանների համադրությամբ այլ պատասխինքում ու հին ձևադրե-
րում հանդիպող նշանների հետ նկատելիորեն կողմի նրանց գործածության
պատմությունն ուսումնասիրելու, մանավանդ երբ նկատի առնվեն հայոց հին
փերականների աշխատություններով տվածըված սահմանումներն ու բնութա-
գրումները։

П. М. МУРАДЯН, К. Н. ЮЗБАШЯН

НОВООТКРЫТЫЙ ФРАГМЕНТ «ИСТОРИИ» ЛАЗАРА ПАРБЕЦИ

(Р е з ю м е)

Настоящий фрагмент «Истории» Лазара Парбети сохранился в
виде защитных листов рукописи А-82 Института востоковедения АН
СССР в Ленинграде. Рукопись датируется XIV в. (до 1338 г.), защит-
ные листы — X—XI вв. Текст Лазара Парбети написан на пергамене,
письмо — прямоугольный еркатагир. Орывок соответствует стр. 80
33—37, 38—81 5, 7—13 издания 1904 г. Статья содержит публикацию
фрагмента, анализ разночтений и реконструкцию текста в пределах
данного отрывка.

Новооткрытый фрагмент позволяет внести существенные коррек-
тивы в имеющийся текст, содержит слова, не учтенные в глоссариях,
и диалектизмы. Фрагмент изобилует знаками пунктуации.

P. M. MOURADIAN, K. N. YOUZBACHIAN

LE FRAGMENT DERNIÈREMENT DÉCOUVERT DE L'«HISTOIRE» DE LAZARE PARBETSI

(Résumé)

Le présent fragment de l'Histoire de Lazare Parbetsi a été conservé
sous forme de feuille de garde du manuscrit A-82 de l'Institut d'Orien-
talisme de l'Académie des Sciences de l'URSS à Léninegrad. Le manus-
crit date du XIVe siècle (avant 1338), pages de garde du Xe—XIe
siècles. Le texte de Lazare Parbetsi est écrit sur du parchemin, écriture
erkataguir rectangulaire. Le fragment correspond aux pages 80 33—37,
38 et 81 5, 7—13 de l'édition de 1904. L'article comporte la publication
du fragment, l'analyse des variantes et la reconstitution du texte dans
les limites du fragment en question.

Ce nouveau fragment permet d'apporter d'importants correctifs au
texte existant, il comporte des mots non cités dans les glossaires et des
formes dialectales. Les signes de ponctuation y abondent.